

Наталія Старченко

КУЛЬТУРА ВОРОЖОСТІ ШЛЯХТИ ВОЛИНИ (на прикладі убивств та їх сприйняття в кінці XVI ст.)

«Шляхтич, згідно свого злого розуміння, з великою повагою ставиться до тих, хто мститься за свої кривди, називає їх людьми мужніми та з великим серцем»¹.

(Анджей Фрич-Моджевський)

Про культуру ворожості

Чи не від початку становлення української історіографії теза про сваволю і неконтрольоване насильство шляхти постає як аксіоматична. Знакові автори для української історіографії XIX — початку XX ст. — Микола Костомаров, Володимир Антонович та Михайло Грушевський загалом тотожні у своєму вирокові шляхетській Речі Посполитій. Головною її бідою оголошується слабкість королівської влади, а також узурпація шляхтою владних повноважень монарха, яка отримала назву «золотих шляхетських вольностей». Відсутність контролю над насильством і реальних важелів обмеження сваволі з боку центральної влади, за їхніми твердженнями, призводили до постійних шляхетських воєн, захоплень чужих земель, анархії та суцільного беззаконня². Така «криміналізація» шляхетського повсякдення продовжується до сьогодні. Квінтесенцією тверджень, що походять з різного часу і різних наукових традицій, а при цьому дивовижно тотожні одна одній, є цитата з роботи сучасного дослідника, що засвідчує їх тяглість:

«Воєнні акції набирали форм то спонтанного грабіжницького набігу ватаги збуджених шляхтичів, то чітко спланованого та організованого походу з метою вирішення у такий спосіб міжфеодальних питань позе-

¹ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. Korolko M. Piotrków Trybunalski, 2003. S. 227.

² Див., скажімо: Костомаров Н. Богдан Хмельницький. Т. I. СПб., 1870. С. 1–20; Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). Т. I. М., 1888. С. 34; Антонович В. Исследования о гайдамачестве. // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. С. 373–374; Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1913. С. 194–195.

мельного володіння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусідніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку тощо»³.

У польській історіографії XIX — початку XX ст., гостро перейнятій причинами втрати державності і відповідальності за це шляхти з її культивуванням своїх вольностей всупереч інтересам Речі Посполитої, утвердилася загалом негативна думка щодо чи не всіх форм політичного і культурного життя шляхти. Але якщо нині ці підходи суттєво ревізовані, то шляхетському повсякденню суттєво не повелося. Робота Владислава Лозінського «*Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*»⁴, написана на підставі опрацьованих автором судових книг Руського воєводства, більш аніж на століття сформувала історіографічні уявлення про нічим не стримувану конфліктність ранньомодерного шляхетського соціуму. Книга одразу викликала критичні зауваги, чи не головним серед яких були сумніви щодо адекватності висновків про шляхетські звичаї, зроблених на підставі кримінальних матеріалів. Утім, барвіста, жвава, сповнена колоритних замальовок, книжка витримала на сьогодні шість перевидань, формуючи саме такий погляд на шляхетське повсякдення. Ось її початок:

«Що за всі, що за світ! Грізний, дикий, вбивчий. Світ утисків і насильства. Світ без влади, без уряду, без ладу і без милосердя. Кров там дешевша, від вина, людина дешевша від коня. Світ, в якому легко вбити, тяжко не бути вбитим. Кого не забив татарин, того забив опришок, кого не забив опришок, того забив сусід. Світ, в якому порядним бути тяжко, спокійним — неможливо»⁵.

Щоправда, далі Лозінський застерігає від спрощеного сприйняття читання судових книг, які були покладені в основу його дослідження. Ба більше, він зауважує, що при недоліках публічних інститутів, уривковому законодавстві, слабкості права і відсутності виконавчої влади, спільнота мала перетворитися на некерований натовп, де йде вбивча війна всіх проти всіх. «Але так не було», — підсумовує Лозінський, а заодно

³ Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект) // КС. 1997. № 3–4. С. 94. На аналогічний спосіб висловлюється про наїзди і Андрій Блануца, див.: Блануца А. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // УГЖ. 2003. № 4. С. 103–111. Його ж. Шляхетські наїзди у Великому князівстві литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. 2008. Т. 18. С. 76–77 (попри те, що йдеться про публікацію джерел, автор у короткій передмові до них стисло викладає свої погляди на наїзд, ширше озвучені у попередній статті).

⁴ *Loziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*. Т. 1–2. Kraków, 1957 (wyd. 5).

⁵ *Ibidem*. S. 3.

порівнює ситуацію з німецькими землями не на користь останніх⁶. Однак, попри всі ці зауваги, система координат була вже задана. Твердження про необмежене, неконтрольоване насильство як звичний спосіб вирішення суперечностей у межах шляхетського загалу увійшло до історіографічного канону і визначає до сьогодні, з певними модифікаціями, спосіб мислення про ранньомодерну Річ Посполиту (попри окремі принагідні і зазвичай декларативні заяви про необхідність детальнішого аналізу повсякденної культури⁷).

Тож нині гостро постала проблема перегляду застарілих концепцій, випродукованих у той час, коли історики підходили до дослідження минулого з мірками свого сьогодення, виносячи присуд Іншому з висоти добре впорядкованої держави XIX ст., яка вповні освоїлася з функціями дисциплінування та покарання своїх членів за різноманітні переступи. На часі завдання включення фрагментів минулого, з якими має справу історик, у їх питомий контекст — «світ значущих взаємозв'язків»⁸, тобто аналіз явищ з урахуванням їх значення і особливостей функціонування у тотожній їм системі.

Передовсім це стосується проблеми ролі держави у регулюванні насильства і контролю над ним. Зазвичай зміцнення центральної влади

⁶ *Ibidem*. S. 72–76.

⁷ Анна Сухені-Грабовська зауважує, що судові джерела мало надаються для дослідження шляхетської культури. Див.: *Sucheni-Grabowska A. Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*. Warszawa, 2009. S. 12–13. Ян Середика у своїй статті зазначає, що його попередні висновки про нехтування правом осіб, наділених матеріальними і владними ресурсами, які впливали з аналізу часто гіпертрофованих скарг, були ним серйозно переглянуті. Дослідник акцентує увагу на тих моментах, які засвідчують повагу до права представників магнатерії, зумовлену важливістю для шляхтича доброї слави, честі, тобто, всього того, що входить в поняття символічного капіталу. Див.: *Seredyka J. Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku // Kultura polityczna w Polsce. Przeszość i terażniejszość*. Poznań, 1996. S. 35–41. Про необхідність перегляду історіографічних стереотипів див.: *Grodziski S. O rządach prawa w koronie // Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2005. T. 57. Z. 1. S. 171. Натомість в українській історіографії подібні твердження перебувають цілком в руслі її гранднративу, відтак, не спонукають до перегляду усталених стереотипів. Див.: *Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект) // КС*. 1997. № 3/4. С. 94. На аналогічний спосіб висловлюється про наїзди і Андрій Блануца у кількох публікаціях, див.: *Блануца А. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // УДЖ*. 2003. № 4. С. 103–111. Аналогічні засади див.: *Його ж. Шляхетські наїзди у Великому князівстві литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки*. Т. 18. Кам'янець-Подільськ, 2008. С. 76–77.

⁸ *Сэбиан Д., Кром М., Альгази Г. Введение. История и антропология: путь к диалогу. // История и антропология. Междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков*. СПб., 2006. С. 20.

пов'язується з системою заходів по дисциплінуванню громадян і наведенню суспільного порядку, відповідно, всі практики, що цьому не сприяють, розглядаються як шкідливі. Гостро дискусійну позицію щодо таких тверджень зайняв Стівен Вайт, чії піонерські роботи упродовж майже 30 років визначають характер дискусій по дослідженню конфлікту в Європі на рубежі першого і другого тисячоліть (т.зв. періоду «феодальної революції»⁹). Він висловлює сумнів щодо вирішальної ролі держави у контролі над насильством; за його словами, це твердження є лише «спірним ідеологічним постулатом, властивим окремим напрямкам політичної теорії і еволюційної соціології»¹⁰. Натомість великої ваги у підтриманні спокою в спільноті набувають такі чинники, як самоврядний характер корпорацій знаті, публічний характер їх культури, почуття честі як регулятора поведінки членів спільноти, система примусу у дотриманні певних норм співжиття через апеляцію до честі, сорому і доброї слави. Тож питання, чи корелює рівень насильства з ефективністю державного контролю за ним, залишається відкритим для подальших пошуків.

Важливою є і зміна підходів до конфлікту, за якими він не стільки руйнує суспільний порядок, скільки його конструює. Відповідно, конфлікт постає невід'ємною частиною соціальних процесів, де тривала тотальна деструкція, анархія — принципово неможливі. Суперечки було запропоновано розглядати як питому частину відносин, однопорядкову таким поняттям, як влада, право, володіння. Їх функції полягали не у розв'язанні суперечностей, а в оприявненні стосунків, тож у тривалому процесі переговорів поміж сторонами вони були одним із інструментів досягнення миру¹¹.

Принциповим стало розуміння насильства як соціального конструкту, залежного від часу і місця його побутування¹². Звідсіля, перегляд характеру насильства, чинників, що його провокують та механізмів контролю над ним. Насильство знаті у середньовіччі і ранньомодерному часі було вмонтоване в інститут честі та похідної від неї доброї слави. Саме честь

⁹ Див. його ж про сеньйоріальне насильство як конструкт в дискусії про природу феодальної рволюції: *White S.D. Debate: The «Feudal Revolution»: II // Past and Present. 1996. № 152. P. 205–223.*

¹⁰ *Уайт С. Переосмислить насилия: из двухтысячного тысячелетия в тысячный // Средние века. 2004. № 65. С. 45–60.*

¹¹ Про історію дослідження конфлікту в середньовічній Європі див.: *Brown W.C., Górecki P. What Conflict Means: The Making of Medieval Conflict Studies in the United States, 1970–2000 // Conflict in Medieval Europe. Changing perspective on Society and Culture / Ed. by Brown W.C., Górecki P. Ashgate Publishing Company. 2003. P. 1–36.*

¹² *Ibidem. P. 28.* Див. також: *Zaremska H. Historia przemocy w Europie średniowiecznej i nowożytnej // Człowiek i agresja: głosy o nienawiści i przemocy: ujęcie interdyscyplinarne / Red. Jurasz-Dudzik Ł. Warszawa, 2002. S. 18–33.*

займала місце лідера серед базових понять річпосполитського шляхетського соціуму, яка декларувалася важливішою від життя. Отримуючи певну квоту честі за правом народження, шляхтич був зобов'язаний її захищати за найменших ознак урази для неї, а також примножувати — додаючи доброї слави собі і своєму роду. Однак формально рівні поміж собою члени шляхетської спільноти у боротьбі за зовнішні ознаки престижу мусили зятято конкурувати, адже збільшення честі одного, як за законом з'єднаних посудин, означало зменшення її в іншого. Боротьба за статус коштам інших дає дослідникам підставу говорити про честь як про «колективну власність»¹³, де місце особи і її самоповага були тісно пов'язані з думкою загалу. Носії цієї публічної ідентичності, що постійно перебувала під загрозою, були вкрай чутливі до найменших образ чи жестів, які члени спільноти могли витлумачити як такі. Потреба у захисті своєї репутації змушувала одразу на них реагувати, тим самим створюючи конфлікт, а також провадячи його за усталеними правилами. Рушійною силою таких конфліктів виступала помста, яка єдина могла очистити особу від образи. До боротьби за відшкодування включалася зазвичай вся група близьких до скривдженого осіб. Образи, виклики, провокації, відповіді, реакції загалу, варіанти полагодження суперечок — усе це укладалося в певні *суспільні конвенції*, набір правил, що визнавалися шляхетською спільнотою як *обов'язкові*. Однак їх дотримання не гарантувалося офіційною владою і, відповідно, не забезпечувалося через силовий примус, а досягалося за допомогою гнучкого механізму громадського схвалення/осуду, тобто психологічного тиску. Конвенції були взірцем, що спонукав діяти на певний спосіб — не рефлексуючи, а як прийнято, як чинять усі навколо; вони трималися на вірі, що супротивник чинитиме так само¹⁴. Проте конвенції створювали водночас можливості для маніпуляцій суспільними настановами, гри з правилами, публічних демонстрацій, в рамках яких можна було представити свої приватні інтереси у вигляді групових цінностей, а дії супротивника як такі, що їх нехтують і тим самим загрожують суспільному консенсусу. Тож суперечки часто набували вигляду перформенсів з ритуальними жєстами, де глядачам відводилася роль арбітрів, які провокували сторони, асистували їм, а також виступали посередниками у замиренні супротивників. Саме через замирення і досягався бажаний мир у спільноті.

Звичайно, подібна ситуація була можлива лише за умови існування досить закритих корпорацій, де кожен член їх був знаний, а вимога публічності дій сприймалася як обов'язкова для поштивої особи. Цілком очевидно, що за таких настанов риторика була чи не головним меха-

¹³ *Stuart C. Blood and Violence in Early Modern France. Oxford Univ. Press, 2006. S. 73.*

¹⁴ *Weber M. Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej. S. 25.*

нізмом боротьби за честь. Як влучно зауважив Вільям Міллер, «жорстокість — це те, в чому ми звинувачуємо Іншого, коли обстоюємо свої інтереси»¹⁵.

Тож насильство було інструментом, до якого вдавалися задля захисту честі, здобуття престижу (доброї слави) й отримання влади у суспільствах, де слабка центральна влада співіснувала з корпораціями озброєних воїнів, засадничо рівних між собою, які вирізнялися сильними самоврядними традиціями. Можна говорити про спільноти честі, що виробили свою культуру ворожості (за нею в історіографії закріпилася назва *feud*). Початково на існування специфічного порядку, де за позірною жорсткою війною всіх проти всіх поставала саморегулююча система, звернули увагу медієвісти (Вільям Міллер, Стівен Вайт, Пітер Хаймс¹⁶). За на сьогодні вже класичним визначенням цього типу ворожості авторства В. Міллера, її вирізняли такі характеристики: ворожі стосунки між двома групами, члени яких поєднані різними стосунками, що скликалися задля конкретних цілей; жорстокість висока, але контрольована — кількість жертв обмежена, а втрати обраховані¹⁷; насильство не конче спрямовується на головного винуватця напруження у спільноті; нестабільні ролі «жертва-кривдник», адже відповідь не завершувала процес насильства, а лише провокувала наступну дію, тобто ворожістю керував принцип взаємообміну¹⁸. У кінцевому підсумку йшлося про боротьбу за владу, де виклики і відповіді підтверджували статус особи: публічно оголошена ненависть поважної особи робила честь, збільшувала символічний капітал *жертви*. Мати ворогів було необхідно, особистих чи тих, які здобувалися через входження до групи. Тож ворожість була постійним, загально-визнаним елементом соціальних стосунків, зав'язаних на родинних та квазіродинних групах клієнтарного типу, яка провадилася з урахуванням відомих усім конвенцій, очікувань і санкцій, а часто і розпрацьованих ритуалів¹⁹. Ворожість була способом життя, що ґрунтувався не лише на

¹⁵ Miller W.I. Getting a Fix on Violence // Humiliation and Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence. Ithaca, 1993. P. 77.

¹⁶ Miller W. Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland. Chicago University Press, 1990. P. 180–181. Hyams P.R. Feud in Medieval England // The Haskins Society Journal. Studies in Medieval History. Vol. 3, 1991. P. 1–21; White S.D. Feuding and Peace-Making in Eleventh-Century France. Aldershot, 2005.

¹⁷ У культурі ворожості насильство обмежене хоча б тому, що має свій свою черговість — супротивник не може завдати удару двічі: отрута, що підтримує баланс честі. Roche T. The Way Vengeance Comes: Rancorous Deeds and Words in the World of Odreric Vitalis // Vengeance in the Middle Ages: Emotion, Religion and Feud, 2009. P. 123.

¹⁸ Miller W. Bloodtaking and Peacemaking... P. 180–181.

¹⁹ Smail D.L. Hatred as a social institution in the late-medieval society // Speculum. — Cambridge (Mass.), 2001. Vol. 76, № 1. P. 90–126.

внутрішньому досвіді індивіда, його почуттях і емоціях, а й на зрозумілому сценарії її провадження, з використанням певної ідіоматики і мови ненависті.

Перш ніж у хід пускалася зброя, супротивники вдавалися до публічних образ, заподіяння матеріальної шкоди, знеславлення супротивника тощо, тож психологічне насильство неможливо відділити від фізичного застосування сили. Ритуалізація насильства, що часто програвалося як вистава, обмежувала втрати спільноти — пролиття крові замінювалося розмовами про нього чи діями, що дозволяли досягти кривдникові бажаного зганьблення супротивника, а тому — на певний спосіб відновити рівновагу й отримати сатисфакцію. Конвенційний спосіб суперечок легітимізував насильство і водночас задавав йому рамки.

Концепція *feud*, що ґрунтується на засадничій раціональності ненависті, має слабе місце — відсутність чіткого критерію між конфліктом в рамках культури ворожості і звичайною помстою. Існує пояснення, що помста є засобом отримання компенсації за кривду та варіантом тиску на супротивників з метою їх замирення, а насильство в рамках *feud* мало на меті передовсім привернути увагу спільноти і служило не стільки компенсацією за кривду, скільки було одним із багатьох актів у ланцюгу взаємообмінів. З останнім твердженням суголосна думка про ворожість як спосіб структурування суспільства, в якому бракує іншої соціально-політичної організації, тож спалахи насильства вказують на його переструктурування чи зміни принципів його впорядкування. Однак така жорстка раціоналізація повсякденних практик не надається на задовільне пояснення, чим і мотивована пропозиція відмовитися від поняття *feud* на користь звичайної помсти²⁰.

Проблемою є й питання, чи існує культура ворожості лише в ранньому середньовіччі, чи вона притаманна й пізнішим періодам. Як твердить Пітер Хаймс, успадкована від ранішого часу *feud* засадничо не протиставляється закону й державі, а може цілком органічно з ними співіснувати. Ознаки її як повсякденної практики можна охарактеризувати таким чином: вона розпочинається з помсти за кривду, що описується як результат ворожих дій супротивника, зазвичай тривалих; під час скарги відбувається апеляція до пов'язаних зі скривдженим осіб — родичів, приятелів, патрона тощо, які зобов'язані стати на захист члена своєї групи і продемонструвати свою силу і солідарність; відповіді в помсті мали бути більш-менш еквівалентні; відповідь на кривду має бути публічна й набирати форми, що легітимізувала б її та робила честь її виконавцям (на

²⁰ Halsall G. Violence and society in the early medieval west: an introductory survey // Violence and Society in the Early Medieval West. Woodbridge, 1998. P. 21–28.

протизага до таємних убивств); взаємообмін насильницькими актами могло припинити замирення через компроміс, а не суд, який чітко визначає ролі «кривдник-жертва» і розподіляє вину і сатисфакцію за неї у відповідності з ідентифікацією; вербальне насильство зазвичай передує застосуванню сили, слова відіграють велику роль у культурі ворожості, адже сторони намагаються легітимізувати свої дії; основні поняття, які озвучуються під час «дебатів» — передовсім честь і сором. Тож, конфлікти розгорталися за готовими моделями, а учасники проговорювали свою поведінку за допомогою клішованих формул, які були добре відомі і легко впізнавані²¹. Таке менш конструктивістське означення *feud* має цілком інструментальний характер та дозволяє ідентифікувати культуру ворожості і в ранньомодерній час, а також простежити її модифікації пізнішого періоду. Прикладом такого дослідження може бути робота Керол Стюарт про культуру ворожості в ранньомодерній Франції, виконана на підставі судових матеріалів, де зафіксовані практично всі основні риси *feud*. Вона звертає увагу на визнання з боку королівської влади легітимності приватного насильства під час столітньої війни, а також толерування її громадською думкою навіть у другій половині XVII ст.²² Можна також навести роботу Х. Змори про *feud* у ранньомодерній Німеччині²³. Концепт ворожості як особливого типу культури для аналізу насильства в ранньомодерній Європі упродовж XVI–XVII ст. був використаний також у роботі Джуліуса Раффа²⁴, що підтверджує справедливості тези Пітера Хаймса.

Попри ворожість як систему обміну, що передбачало тяглість насильства, а, в підсумку — й дисбаланс самого суспільства, існували механізми, які гарантували замирення поміж індивідами/групами через примус спільноти. Особливістю її було входження кожного члена одразу до кількох груп — родинних і квазіродинних, які не лише не збігалися між собою, а й часто перебували в конфлікті. На необхідності порозуміння й трималася соціальна єдність спільнот, адже множинність лояльностей змушувала полагоджувати суперечки мирним шляхом з урахуванням інтересів суперників і пошуків консенсусу. Посередники не володіли реальною силою примусу, однак були *соціальними та політичними функціонерами*. Звичайно, втручання приятелів не гарантувало замирення,

²¹ Hyams P.R. Was There Really Such a Thing as Feud in Middle Ages? // Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud / Ed. Hyams P.R., Throop S.A. Ashgate, 2010. P. 151–176.

²² Stuart C. Blood and violence...

²³ Zmora H. The Feud in Early Modern Germany, 2011.

²⁴ Ruff J.R. Violence in Early Modern Europe 1500–1800. Cambridge University Press, 2001.

однак такий спосіб полагодження стосунків поміж ворогуючими сторонами належав до схвалюваних спільнотою стратегій, за допомогою яких загалом вдавалося утримувати відносну рівновагу, так званий «мир у ворожості»²⁵. Врешті, загроза помсти теж сприяла готовності супротивників вдатися до замирення.

Важливим елементом тиску на спільноту виступала і судова система, характер якої визначався загальною культурою насильства і був вмонтований в обмінні процеси ворожості. Скажімо, звернення до суду могло бути розцінене як образа, а судовий декрет — як пляма на честі, яку можна було змити лише помстою. Судовий позов часто ставав приводом до ескалації ворожості, виступав варіантом помсти. Водночас страх перед судовим процесом був дієвим способом підштовхнути суперників до замирення, в рамках якого практикувалися і перепрошення кривдником жертви та відпущення нею образи, і квазісудові способи покарання, скажімо, добровільне ув'язнення винуватця. Процес часто затягувався з метою надати сторонам час для порозуміння, а більшість судових справ закінчувалася замиренням²⁶. Врешті, судовий процес був варіантом поєдинку іншими, легальними засобами, що дозволяє говорити про нього як про *приручену помсту*²⁷.

Шляхетське повсякдення Волині ранньомодерного часу цілком надається для аналізу його через поняття *feud* як культури ворожості, характерної для подібних до шляхти станів тогочасної Європи. Спостерігаємо усвідомлення шляхтою важливості «покою посполитого» та намагання поладити суперечності без входження у затяжні війни, де змагання за владу між групами не конче виливалася у збройні протистояння. Конкурентні групи були досить мінливі за своїм складом, належність до однієї з них не означала відсутності досить близьких контактів з членами іншої, що практично виключало можливість жорсткого протистояння між ними. Шляхтичі у своїх скаргах на насильство воліли представити дії кривдників як такі, що не мали попередньої історії, а ті, виправдовуючись, наголошували на оборонних мотивах своїх вчинків. Тож, схоже, що помста поступово втрачає на силі як легітимізуючий чинник, принаймні, у сфері судочинства та публічному просторі. Зважаючи на це, я буду говорити саме про *культуру ворожості*, де існували добре відомі кожному члену спільноти конвенції щодо провадження конфлікту, однак вони були досить гнучкі, надавалися для маніпуляцій, а інколи — ними

²⁵ *Gluckman M.* Peace in the Feud...

²⁶ *Ruff J.R.* Violence in Early Modern... P. 84. *Herrup C.B.* The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England. Cambridge University Press. P. 193–206. *Stuart C.* Blood and violence... P. 195–223.

²⁷ *Hyams P.R.* Feud in Medieval England...

могли й знехтувати. Тобто, йтиметься не про одну модель конфлікту, а про співіснування різних варіантів конфліктних взаємин, попри те, що домінувала, на мою думку, все ж саме та, яка описувалася через поняття *feud*. Спробую це продемонструвати на підставі аналізу убивств, які фіксуються в судових книгах упродовж останньої третини XVI ст. Йтиметься про випадки загибелі лише осілих шляхтичів, тобто тих, хто мав тут нерухомість, адже лише ця категорія складала «річ посполиту воеводства Волинського» — корпорацію формально рівних між собою осіб, які володіли всією повнотою шляхетських прав і свобод. Вони були поєднані різними за характером зв'язками, вони склали спільноту, перед якою розігрувалися спектаклі конфлікту, вони визначали символічну вагу кожного, сигналізували про уразу для честі, асистували в її відновленні та замирювали супротивників. Буде розглянуто, за яких обставин траплялися убивства, якими правовими нормами регулювалася відповідальність за них, а також проблеми з пошуками винуватців та доведенням їх вини під час судового процесу. Особлива увага зосереджуватиметься на сприйнятті убивств шляхетською спільнотою, яке було густо замішане на функціонуванні культури ворожості та культурних пріоритетів шляхти. Зрощення правових приписів та уживаних для відновлення честі повсякденних практик детальніше простежено на кількох конфліктних історіях, оплачених шляхетськими життями.

Убивства як побічний продукт шляхетського повсякдення

Попри численні скарги на насильство широкого спектру, до вбивств повноправних членів шляхетського соціуму (а не їхніх підданих і слуг²⁸) доходило нечасто. Говорячи про невелику кількість жертв у озброєній конфліктній спільноті, маю на увазі кількісну невідповідність маніфестацій ворожості і обіцянок убити супротивника та їх реального втілення,

²⁸ Унікаючи сучасних уявлень про цінність людського життя, зосереджуватимусь на тогочасному сприйнятті певних реалій, де важило головно життя повноправного (осілого) члена шляхетської спільноти. За підрахунками Мартіна Камлера, у Серадському воеводстві упродовж XVII ст. фіксується зменшення кількості вбивств, яких загалом поміж шляхтою було небагато: у 1600–1611 рр. — 7 випадків щороку, у 1651–1660 рр. — 3, у 1690–1700 рр. — 1,3: *Kamler M. Przemoc między szlachtą w XVII wieku. Opis zjawiska. Warszawa, 2011. S. 25.* За моїми підрахунками, упродовж десятиліття 1590–1660 рр. у найбільшому на Волині Луцькому повіті, де на цей час припадає посилення агресивності, фіксується приблизно 2 убитих на рік. Я вилучила з підрахунків один унікальний акт — безпрецедентну бійню між групами, очолюваними Дем'яном Гулевичем і Маркіяном Семашком, в якій загинуло 37 осіб (про що далі). Однак серед загиблих шляхтичів могло бути трохи більше двадцяти осіб — про десять говориться з боку Гулевичів і 11 осіб було поховано у Коблині, маєтку Семашків. З урахуванням цього випадку маємо чотири, максимум п'ять жертв щорічно.

тобто незначну кількість убивств тих, проти кого публічно спрямовувалася агресія. Однак для аналізу обраний саме цей аспект культури ворожості як такий, що акумулює уявлення шляхти про норму і відступ від неї. Тобто під повсякденням матиметься на увазі певний набір засвоєних моделей поведінки, зазвичай невідрефлексованих, якими користуються члени спільноти на щодень, а також їхні уявлення про певні цінності, що значною мірою формували повсякденні реакції. Випадки убивств як такі, що порушували відносну рівновагу в спільноті і вимагали її втручання з активним залученням риторики, вкрай цінні, адже виводять на яв той культурний ресурс, яким активно користувалися люди минулого і який зазвичай прихований від дослідника. Я вживатиму поняття *культура* в антропологічному сенсі, слідом за Роже Шарт'є, як «повсякденні практики, через які певна спільнота переживає й відображає свої стосунки зі світом, іншими людьми і з самою собою»²⁹.

Одразу зауважу, що далеко не всі дії, які призводили до загибелі однієї зі сторін під час конфлікту, вважалися злочином, протиправною дією. Для класифікації насильницьких актів, наслідком яких ставали людські жертви, звернемося до пояснення Дем'яном Гулевичем, що виконував адвокатські функції під час судового процесу між Філіпом Бокієм-Печиховським і кн. Янушем Заславським, суті убивства. За версією Гулевича, що збігається з адвокатськими заувагами в інших справах, убивства поділялися на кримінальні і цивільні, а також убивства в обороні та випадкові³⁰. Зупинюся спочатку на першому варіанті позбавлення життя шляхтича.

Кримінальні убивства

Належність убивства до цієї групи передбачала існування злочинного наміру в оскарженого, а також відповідних обставин скоєння убивства — потаємно, зрадливо, без попередження жертви: «Одно есть межобойство, которое хто учинить умыслне, зрадою заступивши, не одповедивши, *то такое криминаломъ зовуть*». Зазвичай сталою складовою усіх звинувачень в убивстві чи завданні ран було наголошення на потаємності дій нападників, що мало поглибити вину звинуваченого через кваліфікацію

²⁹ Шарт'є Р. Новая культурная история // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного. М., 2003. С. 276. Йдеться в даному разі про культуру не як фрагмент реальності, окрему сферу, відмінну від політичної й економічної історії, а про певну «тотальність», яка обумовлює мінливі стосунки між людьми, відповідає за осмислення ними дійсності та визначає їх спосіб дій, див.: *Эксле, Отто Герхард*. Культурная память под воздействием историзма // Одиссей. Человек в истории. Русская культура как исследовательская проблема. М., 2001. С. 177–178.

³⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 142 зв.–143.

його дій як кримінальних. Так, наприклад, Миколай Хрінницький скаржився на Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок-Жоравинських, які, не маючи з ним незгоди й «одповіді» (тобто публічно оголошеної помсти)³¹, а лише конфліктуючи з його братом Прокопом, з гніву і «зо злого умыслу свого», «непристойне, неодповедне і зрадливе, обычаем розбою, с тылу» напали на нього і поранили в голову³².

На приховуванні гніву та, відповідно, й злочинних намірів своїх кривдників наголошував також Костянтин Колпитовський, скаржачись на Федора і Власія Богдановичів Костюшковичів-Хоболтовських, які, влаштувавши засідку, напали на нього і поранили в руку пострілом з рушниці:

«Взявши перед себе злий а незбожний умысль, пробачивши боязни Божое, звирхности его королевское милости, срокгости права посполитого и повинности своей шляхецкое, не маючи зо мною жадного заштъя, васни, ани отповеди, але яко злымъ а нецнотливимъ людемъ пристоит, закривши в потаемныхъ а зрадецьких умыслохъ и сердцахъ своих зрадливыхъ скрытый на мене гневъ, не даючи мне о жадной васни своей знати, ани давши мне отповеди, только умыслне, зле а нецнотливе, зрадецки, наготовавшиися сами и з слугами своими, которыхъ имена и прозвиска они сами лепшъ ведають и их знают, заседши на мене, человека спокоиного и безпечне идучого, в скрытом а потаемном местцу, то ист за плотомъ подле саду пана Михайла Летинского з броню таковою, которое его королевская милость черезъ констытуцьи соймовые под винами уживати заказати и заборонити рачил, то ест з ручьницами, з оного заплотя вне ведомости моей, зрадливе, обадва тые Костюшковицы, с прикладу вымеривши, с полгаков на мене самого стрелили»³³.

Такі звинувачення сприймалися шляхтою як ураза для честі і шкода добрій славі оскарженого. Звернімо увагу на заяву Яна Ясениницького про фальшиве звинувачення («обычаем криминальным, ку обелженю доброе славы и учтивости нашео шляхетское») Миколаєм Боговитином його самого і його рідних братів Андрія і Левка у нападі вночі на добровільній дорозі, пораненні скаржника, його слуг та приятеля Івана Красенського, який за кілька днів потому помер³⁴.

³¹ Ширше про «одповідь» у Речі Посполитій див.: *Pawiński A.* «Odpowiedź» według obyczaju rycerskiego w prawie polskiem // *Ateneum.* 1896. IV. S. 389–401; *Baruch M.* Z powodu artykułu Pawińskiego o „Odpowiedzi” // *Ateneum.* 1897. I. S. 553–556; *Dąbkowski P.* Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskiem. Lwów, 1899; *Łoziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII w. Kraków, 1957. T. I. S. 46–52; *Зазуляк Ю.* Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воєводстві XV ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. К., 2008. Вип. 8. С. 239–254; *Starczenko N.* Zapowiedź zemsty na Wołyniu w 2 połowie — na początku XVI wieku // *Barok. Historia–Literatura–Sztuka. Półrocznik XVIII/1* (35). Warszawa, 2011. S. 283–312.

³² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 297 зв.–298.

³³ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 818 зв.–820.

³⁴ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 95–95 зв.

У скаргах також наголошувалося на надмірній жорстокості нападників — «тиранськи», «окрутьне», «зле». Якщо тіла жертви не вдавалося знайти, оскарженого часто звинувачували у нехристиянському з ним поводженні — розчленуванні і затопленні останків. Позбавлення небіжчика поховання через кидання його у воду пов'язувалося з поганою смертю, було знаком безчестя³⁵. Оголення жертви, до якого вдавалися кривдники у подібних випадках чи яке їм приписували, теж мало бути елементом зганьблення. Позбавлення тіла жертви цілісності ставило під сумнів його воскресіння у майбутньому, водночас не мусило б робити честь кривдникові, адже такі дії мали викликати аналогії з ганебним ремеслом ката, що здійснює четвертування³⁶. Однак рицарський етос допускав застосування насильства у тих формах, які за нормальних обставин вважалися неприпустимими для поштового шляхтича, якщо воно виявлялося «відповіддю на порушення певних правил і неписаних законів, властивих цій групі осіб». Ненависть у таких випадках набувала вигляду праведного гніву³⁷. Як стверджував гасконський шевальє Блез де Монлюк: «Проти свого ворога стріли можна робити з будь-якого дерева. Що ж особисто до мене, якби я міг закликати всіх духів пекла, щоб проломити голову моему ворогові, який хоче проломити голову мені, я зробив би це з чистим серцем, хай простить мені Господь»³⁸.

Звернімо увагу на деталі розправи над кількома особами з роду Гулевичів, їхніми слугами і приятелями, зініційованої Маркіяном і Миколаєм Семашками з помічниками (про що далі): кінцівки і голови загиблих були посічені, а потому тіла притоплювалися у багні ближнього ставу: «... паствечися над ними, тиранське до болота их некоторых волочили, и ногами тела ихъ в болото доптали»³⁹.

Тож призвідців смерті часто оскаржували не лише в реальних злочинних діях, а і в тих, які б могли відбутися, тим самим вказуючи

³⁵ Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 134.

³⁶ Про інвективу «кат» і пов'язані з нею конотації див.: Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи... С. 136–138. Втім, у рамках помсти навіть вчинки, що були недопустимі для поштивої особи, втрачали оціночні конотації; так, скажімо, слово «кат», що маркувало особу поза межами спільноти через заняття недобрим «ремеслом», могло уживатися на означення сили і могутності героя. Див.: Костырев В. Жестокость на войне в системе рыцарской этики позднего средневековья // Средние века. 2009. Вып. 70 (1-2). С. 207.

³⁷ Костырев Владимир. Жестокость на войне в системе рыцарской этики позднего средневековья // Средние века. 2009. Вып. 70 (1-2). С. 206.

³⁸ Цит. за: Новоселов Василий. Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI — начале XVII столетия. СПб., 2005. С. 103.

³⁹ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 524.

слухачам/читачам на відомі їм маркери. Жорстокість — це те, у чому звинувачували супротивника, відстоюючи свої інтереси, вона була дискурсивним елементом, що набував різних форм⁴⁰. Так, Лев і Миколай Бережецькі, звинувачуючи Францишка Халецького у вбивстві їх брата Вавринця Бережецького, яке той вчинив за змовою зі своєю матір'ю Галшкою Францишківною з Фальчевських, дружиною вбитого, так описують дії нападника: «Голову поганским а бесурменским обычаем утял, опаливши, псом выкинуль, а тело у мих уложивши, у ставу почапцеком под плав затопил»⁴¹. На аналогічний спосіб Прокіп Хрінницький у своїй скарзі на Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок про вбивство слуги Стефана Бурського наголошував на «тиранському» поводженні з тілом небіжчика: «...над нымъ тирански ся паствили, мертвого в штыку порозсекали и на розных местцах штыку, не ведати где, поховали»⁴².

Розчленування тіла, на якому акцентували увагу скаржники, досить часто траплялося не лише у скаргах, а і серед погроз заповідати шкоду чи/і вбити — *одповідей*⁴³, а також зустрічається, хоч і рідко, серед самих актів насильства. Такі слова і дії недвозначно вказували на помсту як спонукальний мотив кримінального вбивства, яка служила відплатою за кривди, що зачіпали честь і добру славу месника. У повсякденному житті помста була одним із маркерів шляхетського, лицарського способу життя. На рівні конфліктних комунікацій вона виступала регулятором боротьби за честь — нею погрожували супротивникам у найрізноманітніших ситуаціях, нею виправдовували заповідання шкод аж до вбивства у майбутньому, а, замиряючись, обіцяли до неї не вдаватися, тобто вона цілком толерована спільнотою і широко представлена в лексиці скарг. Натомість помста була витіснена з офіційного судового слововжитку: під час судового процесу сторона обвинувачення наголошувала лише на існуванні в оскарженого «умислу», акцентувала увагу на необхідності вдаватися до права навіть за існування причин до ворожнечі, жодним чином не згадуючи про помсту. Обвинувачений на своє виправдання теж ніколи не послуговується набором аргументів із конфліктного повсякдення, принаймні, мені не зустрілося жодного випадку, де б підозрюваний у вбивстві мотивував свої дії необхідністю відплати. Найпоширенішою стратегією, коли довести непричетність до події напевно неможливо, є намагання подати свою версію того, що трапилося. Жертва при цьому постає як нападник, а її загибель — як результат оборонних дій

⁴⁰ William I.M. Getting a Fix on Violence... P. 77.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 58–62.

⁴² Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 287–289.

⁴³ Там само. Спр. 15, арк. 94.

супротивника або й необережності його ж помічників. Судова риторика перебуває в строгих рамках правових понять і норм.

Між тим у реєстрі шляхетського повсякдення звертання супротивника до гродського суду зі звинуваченням кримінального характеру трактується як ворожий акт у ланцюжку взаємообмінів, що тотожний застосуванню насильства: «якъ правне, такъ и помстою не поступовал и не мстился»⁴⁴. Помста і звертання до суду тісно перепліталися у ворожому повсякденні. Так, Іван Букоємський, погрожуючи Василеві Болбасу-Ростоцькому та його шваграм — Тихну Свищовському і Федору Хом'яку, зауважував: «Не толко, дей, я з вами правомъ в справе сестры своее чинити, але и збронью рукою з вами всеми о то чинити и доходити готовъ»⁴⁵.

Як засвідчує фрагмент одного з політичних листів часів безкоролів'я, пошуки *святої справедливості* скривдженим через удавання до права теж окреслювано через поняття *пристойної помсти*:

«Знали ми багато поштивих людей, братії нашої, які, терплячи образи, кривди і шкоди від своїх винуватців, *а не маючи змоги пристойно (оскільки право стоїть) того помститися*, [...] вже не мають чим шукати святої справедливості і мусять жебрати»⁴⁶.

Право і помста — два тісно зрощені шляхи отримання скривдженим «справедливості», на які виразно вказав той же Дем'ян Гулевич у своєму протесті, заявленому на гроді і занесеному до актових книг, який був відповіддю на звинувачення його єпископом Мелетієм Хребтовичем-Богуринським у розбої:

«...от нихъ змышълный розбой, в чомъ непристойне, фалшиве, лживе мене, чоловика от себе цнотълывшого, ошкалевали, которую невинность свою перед вашей милостью оповедаю и *вшелякимъ правомъ, такъ писаным, яко и рыцарскимъ, мни пристойным*, на нихъ самых и головах ихъ тую потвар оказати ся оферую»⁴⁷.

Під *лицарським* правом якраз і малися на увазі ті жести і дії, до яких вдавалися задля відплати супротивникові. Тож помста вважалася допустимою у шляхетській спільноті, якщо зачеплена була честь месника; її публічне оголошення започатковувало війну без правил, де не діяли звичні для шляхтича настанови, скажімо, на явність учинків.

⁴⁴ Там само. Спр. 42, арк. 295 зв., 1592 р.

⁴⁵ Там само. Спр. 34, арк. 921 зв./832 зв.

⁴⁶ Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Wyd. Czubek J. Kraków, 1906. S. 534–535: «Znaliśmy wiele poczciwych ludzi, braciej naszej, którzy cierpiąc despekty, krywdy i szkody od winowajców swych, *а не mogąc się przystojnie (gdyż prawo nie idzie) tego zemścić*, [...] już nie mając o czym *świętej sprawiedliwości szukać*, muszą żeбраć».

⁴⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 407.

Врешті, помста як наслідок гніву у християнській традиції мала амбівалентний характер, адже гнів міг бути несправедливим, якщо особою рухало бажання заподіяти зло ближньому, що вважалося смертельним гріхом, а також справедливим, породженим уболіванням за правду і бажанням відновити порушений порядок. Переступ сприймався як зазіхання на волю Всевишнього і суспільний лад, де Бог виступав суддею і месником за зло. Помста заради справедливості, викорінення неправди та покарання ворогів Божих була бажаною, а «праведний тішитися буде, бо помсту побачить»⁴⁸.

Тож месник вважав, що отримує Боже схвалення, тим самим перетворюючи війну за відновлення справедливості (як на те — приватної), на Божий суд. Це поєднання профанного і сакрального простежується в декларації відмови від помсти як способу порохунків з кривдником, що фіксується у скарзі Костянтина Колпитовського на своїх недругів Костюшковичів-Колпитовських. У відповідь на їхню скаргу про завдання ран братові Костянтин наголошує на своїй чесноті — не відповідати за зло помстою, покладаючи при цьому на Бога:

«Я, а чем был от них укривжонный, охромённый и барзо жалосный, алемъ то на соби скромне зносечи, завждым всего статечне уходил и того стерегъ, якобым им самъ помстою, кром самого пана Бога, не был и ничего неспрстойного противъко нихъ з себе не показал»⁴⁹.

А кн. Григорій Сангушко-Кошерський у листі до Яна Замойського пише, що зі своїм недругом він воліє вдаватися до права, адже було б йому «з ласки Божої зло, якби того міг помститися»⁵⁰.

Зазвичай шляхтич, обвинувачений в умисному вбивстві, вносив до гродської канцелярії протестацію, заявляючи про свою репутацію доброго шляхтича («чоловека доброй славы, завжды спокойного, никому ни в чом не винного»), безпричинне ославлення («его пощтивост мажут и шкалюют») та готовність захищати свою честь правом і лицарським звичаєм. Мотивацією цієї процедури висувалася необхідність якнайскорішого очищення від закидів в очах своєї спільноти («не хотечи на себе носити»⁵¹), а підкладкою, поза сумнівом, було також зворотне ославлення супротивника, якому закидалася та ж таки погорда до права, Божих

⁴⁸ Гізель І. Вибрані твори в 3 томах / Упор. Довга Л. К., 2012. Т. 1. Кн. 1: Мир з Богом чоловіку / Переклад Р. Кисельова. С. 251–253.

⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 997.

⁵⁰ AGAD. AZ, 237, k. 1.

⁵¹ Звернімо увагу на мотивацію Семеном Русиновичем-Берестецьким своєї скарги на насильство з боку Станіслава Капусти, вписаної до гродських книг: «...для часу пришлого, абыхъ напрод Богу, а потомъ всимъ людемъ учтивымъ былъ правъ» (ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 34, арк. 835 зв.–836/924 зв.–925).

заповідей та шляхетних звичаїв: «Препомневши боязни Божое и пристойности своее шляхетское, ани намней остерегаючися права посполитого, [...] неправдиве и непобожене, яко людем хрестиянским и шляхетским не пристои, [...] ославили»⁵². Суд був включений у загальну систему боротьби за честь, хоч на позір і функціонував як елемент королівського правосуддя, що «наглядає і карає».

Така схема реагування на звинувачення, схоже, використовувалася оскарженим незалежно від його вини, доведення якої, до того ж, було вкрай непростим. Встановлення винуватців у випадках, що трактувалися Гулевичем як кримінальне убивство, тобто таке, що скоювалося потаємно, відповідно — без свідків, натикалося на низку труднощів. Тож передовсім обвинувачення падало на тих, хто перебував з убитим у конфліктних взаєминах і, відповідно, міг бажати його смерті. Пошуки зловмисника, які мала провадити постраждала сторона власними силами, зводилися до опитування так званих свідків, які не стільки були очевидцями події, скільки чули про неї чи мали власне бачення її перебігу. Тож текст скарги далеко не завжди містив оповідь про реальні події, радше — конструювався з урахуванням обставин, що мали максимально очорнити супротивника та поглибити його вину.

Одним із прикладів може бути справа про вбивство кн. Івана Масальського. За початковою скаргою його дружини Олени Коцанки-Жоравицької від 28 грудня 1595 р., у смерті її чоловіка були винні слуги кн. Юрія Масальського, брата загиблого, які 26 грудня вночі у селі Вольничі, коли він повертався з торговицького ярмарку додому, застрелили його з півгаку, а потому на землі лежачого посікли шаблями⁵³. Однак вже наступного дня вона звинуватила самого кн. Юрія Масальського, який, за намовою дружини Ганни Коритенської, разом із своїми помічниками, серед яких були її брати, земські луцькі писаревичі Іван і Григорій Коритенські, увірвався в дім Івана у Вольничач, де своїми руками його вбив, тіло забрав із собою, а також пограбував дім⁵⁴. 30 грудня возний, що був запрошений скаржницею як офіційний свідок на місце події, засвідчив на гроді оглядання у вольницькій церкві тіла небіжчика, а також зі слів княгині оповідав, що її чоловік був забитий у «зваді» зі слугами кн. Юрія. Також возний ходив на прохання княгині до Юрія Масальського, «припоручаючи» слуг, тобто віддаючи їх на «поруки» панові і зобов'язуючи його тим самим до відповідальності. Кн. Юрія не виявилось вдома,

⁵² Див., протесткції Івана Обуха-Воцатинського та Матуша Заленського на Яна і Петра Липських, які звинуватили їх у наїзді на дім і вбивстві брата їх Станіслава (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 16, арк. 315 зв.–316, 337 зв.–338).

⁵³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 719–719 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 719 зв.–721 зв.

Його ж урядник твердив, що вбивство трапилося за відсутності пана; слуги, причетні до події, повтікали; всі у маєтку жалкують про смерть кн. Івана⁵⁵. А наступного дня вже сам кн. Юрій визнав у суді, що його слуги зустрілися серед ночі з його братом і, як люди підпилі, вчинили «зваду», в якій загинув кн. Іван. Тож він послав у погоню за тими «здрайцями» своїх слуг, які, однак, ще не повернулися⁵⁶.

Суперечливі скарги вдови, що мінялися упродовж двох днів, засвідчують брак у неї достовірної інформації, втім, звинувачення у причетності до вбивства кн. Юрія Масальського, схоже, не були безпідставні. Принаймні події, що трапилися через три місяці, вказують на входження братів до конфліктуючих груп, з яких походили і їхні дружини. Тож 23 березня при вкрай суперечливих обставинах були вбиті кн. Юрій та його тесть Михайло Коритенський, чиї сини брали участь, за другою скаргою Іванової Масальської Ганни з Кошок-Жоравицьких, у нападі на її чоловіка. Поміж тих, хто фігурував у конфлікті на супротивному від Коритенського і Масальського боці, згадуються Януш, Ян і Фарисан Кошки-Жоравицькі⁵⁷.

Обов'язковим елементом досудового процесу було також освідчення убивства на уряді. Тіло зазвичай привозили до замку, де наданий стороні возний його оглядав і перед гродськими урядниками визнавав його пошкодження, оповідав про обставини злочину зі слів зацікавлених сторін, а також чинив *поволання* над тілом убитого: на публічних місцях, у замку, посеред ринку і перед міською брамою оголошував імена винуватців, на яких вказали родичі небіжчика. *Шкрутинія*, що була введена у 1588 р. до судового процесу Волині як слідчий елемент у випадку тяжких кримінальних випадків, упорядкувала процедуру дізнання, однак теж зводилася до опитування на суді свідків, наданих кожною зі сторін, які рекрутувалися з осіб ближнього кола. Тож суд перетворювався на поєдинок супротивників, де словам обвинувача протистояли слова оскарженого. За цих умов єдиним способом остаточного доведення вважалася присяга. А оскільки принцип презумпції невинуватості не лише декларувався, а й активно впливав на суддівський декрет, то у переважній кількості випадків саме оскарженому надавалася можливість разом зі свідками (до шести осіб) довести свою непричетність до вбивства⁵⁸. Текст присяги містив запевнення, що оскаржений особисто не брав участі у злочинних діях, а також не провокував жодним чином на них інших. Довести злочинний намір нападу — вбивство супротивника — на інший

⁵⁵ Там само. Арк. 724–727.

⁵⁶ Там само. Арк. 728–729.

⁵⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 172–173 зв., 175–177, 190–192 зв. та ін.

⁵⁸ Див., наприклад: Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 40 зв.–41 зв.

спосіб було загалом неможливо, особливо коли злочин здійснювався руками слуг чи приятелів зловмисника, а обвинувачений, заявляючи про непричетність до злочину та сумнівність скарги («сумъненъя и скритости сердцечное ни хто не ведаеть, одно Богъ самъ»⁵⁹), доводив через свідків свою відсутність на місці події.

Втім, навіть у випадку певності щодо особи вбивці, могли виникнути труднощі з доведенням у нього наміру убити. Показовим прикладом є справа про позбавлення життя Федором Богдановичем, служебником кн. Марка Сокольського, міщанина Якуба Кривця. За скаргою дружини небіжчика Ганни, Федір прийшов до них у дім, узяв півгак зі столу і вистрілив у її чоловіка. Однак обвинувачений твердив, що «то не з умислу учинил, бом, дей, до него жадное вазни перед тымъ не мил и о том полгаку, есми бы был набит, не ведал». Свідок події, Федір Шимон Шкляр у загальних рисах повторив скаргу вдови, однак теж зазначив відсутність поміж убивцею й убитим ворожості, що ставило під питання існування у злочинця умислу: «Того ж, дей, не видаю, если то з умыслу учинил, бо, дей, з собою жадного мовеня до звады не мели». Інший свідок, приятель Федора Богдановича Ян Голинський, подав ширшу картину того, що відбулося. Він розповів, що сидів у домі Якуба Кривця, а півгак, накрутивши, поклав на стіл. Туди ж прийшов і винуватець, який розпочав розмову з господарем. Коли ж зайшла мова про старшу дочку Якуба, недавно видану заміж за сокальського коваля, Федір Богданович розлютився, схопив півгак, крикнув: «И в том ми еси не права» і вистрілив у господаря дому. Наостанок Голинський підсумував, що не знає, чи мав Федір намір убити. Судді наказали вдові разом з трьома сусідами або челяддю присягнути, що той учинок скоєний «умисльне», після чого винуватець мав поплатитися життям. Однак удова присягати відмовилася, адже не мала певності щодо намірів винуватця: «Я того на него мовит, абы то он умыслъне учинити мель, не могу, и присягати, деи, не хочу, бо того достаточне не видаю». Тоді суд наказав присягнути Федорові з трьома приятелями про відсутність наміру вбити і заплатити *головищизну* вдові і дітям⁶⁰.

Цивільні убивства

Далі Дем'ян Гулевич зауважував існування інших варіантів убивства, неумисних, які мали розглядатися як справи цивільні: «Другие есть, которые могут быт зъ звады, давши до звады причину, такие ведле права *волюнтариум* албо *кавзамъ цивилемъ* называют». Ішлося у цьому разі про

⁵⁹ Там само. Спр. 57, арк. 818 зв.

⁶⁰ Там само. Спр. 30, арк. 716 зв.–718 зв.

вбивство під час збройної сутички особи, що її й спровокувала. Як твердив Гулевич, убивства за таких обставин уважалися «добровільними», некримінальними за своїм характером. Серед скарг досить часто зустрічаються звинувачення супротивників у намаганні розпочати бійку через публічні образи, демонстрацію зброї, а чи й фізичний контакт (шарпання, легкі тілесні ушкодження тощо). Так, Ян Шистовський скаржився на Станіслава Унецького, який, не маючи з ним «жадного заистья ани отповеди», під час судових рочків на дорозі «для зачатья звады мене невиньне лъжил, неучтивыми словы соромотил и до броне се на мене порваль»⁶¹. Нормативно у таких випадках шляхтич не мусив виявляти гнів і одразу відповідати на образу, тим самим зводячи свою позицію до *непочтливої* поведінки супротивника; він мав зберігати спокій. Саме такими постають волиняни, слуги кн. Костянтина Острозького, на противагу шляхтичам з Київського воєводства, що на весіллі у Костянтинові провокували їх до бійки («маючи ручници набитые и жакгвы запаленые, и на зваду з слугами княжати его милости через два дни, неделю и понедилокъ, замовляли, хотечи з ручниц над ними стреляти»). Князівські служебники, «которые завъжды покой заховывати звыкли», наголошували на дотриманні високих моральних зразків, демонструючи перед прибульцями, як «з ними трудно зваду зачати»⁶².

Після заподіяння образи скривджений зазвичай звертався до суду, тим самим оповістивши загал про завдану йому кривду і готовність через право боронити свою честь. Водночас задіювали й інший ресурс — «лицарський» спосіб порохунків — помсту і/чи її маніфестації — *одповеді* (оголошення про помсту). Дотримуючись інтервалу між завданою кривдою і відповіддю на неї, потерпілий здобував право, принаймні на рівні шляхетської спільноти, на застосування насильства для відшкодування втрат.

Звичайно, такий конвенційний перебіг конфлікту не завжди вдавалося реалізувати, провокація могла досягти мети, а наслідком бійки були рани, а то і жертви з боку ініціатора збройного суперництва. Саме до цього варіанту вбивства — *убивство в обороні* — найчастіше допасовувала свої дії оскаржена сторона задля виправдання. Близьке до третьої групи і позбавлення життя іншої особи *випадково («казуале»)*, оскільки в обох варіантах була відсутня мета, умисл: «Третее — которые се дееть въ оборони, а четвертая, што бываетъ — не мышлячы, с припадку, которые зовут казуале»⁶³.

⁶¹ Там само. Спр. 53, арк. 435–436.

⁶² Там само. Спр. 17, арк. 191 зв.–192 зв.

⁶³ *Casuale* (лат.) — випадково.

Тож всі три варіанти некримінальних убивств тісно пов'язані між собою⁶⁴. Позаяк спільнота не була зацікавлена в жорсткій легітимній відплаті за скоєне, що могла призвести до поглиблення ворожості поміж групами через втягування в конфлікт нових учасників, то більшість убивств маскувалася саме під випадкові а чи й були такими. У всіх цих історіях визначити, що ж насправді відбулося, практично неможливо. Так, убивство Василя Жоравницького його слугою Войтехом Русиновським з незрозумілих причин викликало активне зацікавлення багатьох поважних осіб у регіоні, які спочатку силою визволили оскарженого з ув'язнення⁶⁵, а потім виступили посередниками між ним і родичами небіжчика, Яном і Марком Жоравницькими. Серед третейських суддів — волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, луцький староста Олександр Пронський, брацлавський каштелян Олександр Семашко, кн. Януш Заславський, луцький підкоморій Ян Харлінський, луцький земський підсудок Іван Хрінницький та багато інших. З огляду на те, що Русиновський за приятельською угодою мав висидіти на вежі «чверть лета», тобто три місяці, щоправда, з можливістю скорочення терміну ув'язнення на прохання його доброзичливців і за згодою Жоравницьких, звинувачення постраждалих не були цілком безпідставними. Однак у тексті угоди всіляко наголошувалося, що слуга застрелив пана «за припадком з нехотеня», через що, як особа учтива, сповнена «никгды незгасненого» жалю, має просити родичів небіжчика, аби вони «з добротливое натуры своее, [...] то мне ласкаве пробачит и хрестяньски отпустит рачили». Однак, як зауважувалося, перепрошення мало відбутися «учтиве, постерегши того, абы ничего такового ексистимачьи (повазі серед спільноти — Н.С.) доброй пана Русиновского не шкодило»⁶⁶.

⁶⁴ У І і II ЛС розрізняються убивства в «зваді» і «с пригоды», однак кара за них була однаковою; вона передбачала і виплату головцизни, і ув'язнення. Ці варіанти позбавлення життя іншого були поєднані відсутністю злого умислу, а певним поясненням публічного покарання (ув'язнення) у випадкових убивствах може бути ставлення до злочину як приватної справи між кривдником і потерпілим, тож важило передовсім відшкодування для родичів жертви (II ЛС, розд. 11, арт. 27). Лише у III ЛС за випадкове убивство передбачена лише грошова винагорода. Див.: Демченко Г. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). К., 1894. С. 22-24.

⁶⁵ Ян Жоравницький жалівся, що 12 травня «немалое войско людей польтораства человекъ в збрюяхъ, в шишакахъ, с копейми, з ручъницами, яко до потреби будучи», на двір у Блудові наїхали і визволили Войтеха Русиновського, який був пійманий «на горячомъ учинку на мужобойстви, кгда пана своего, пана Василя Жоравницкого, старостича луцкого, на смерть з ручницы забил». Див.: ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 31. арк. 306–306 зв.).

⁶⁶ Там само. Арк. 807–810 зв.

Тож, як підсумовував Дем'ян Гулевич, позбавлення життя іншої особи називалося убивством, однак через різні супутні обставини за його скоєння передбачалася різна відповідальність: «каждое з них през вонтпеня межобойство есть, а пред се для околичности причинь, за каждое с тых менжобойствъ иная вина». Адвокат також згадує про убивство під час нападу на маєток, однак розглядає *наїзд* як окремих злочини, тож ця проблема вимагає окремого аналізу.

Між тим законодавчо ситуація виглядала не такою однозначною, як її представляв Гулевич. У I і II ЛС відсутні норми, що регламентували б відповідальність особи за умисне вбивство, відповідно, нема і самого поняття. Прикметно, що розглядався лише випадок убивства шляхтича, який перейняв супротивника на дорозі або влаштував йому засідку з метою убити/поранити/пограбувати («луп»), однак сам загинув у сутичці. Втім, навіть у цьому артикулі за I ЛС, де від початку вина загиблого розглядалася як умова, йшлося про непевність позицій «нападник-жертва». Якщо родичі небіжчика хотіли отримати плату за його «голову», вони мали присягою довести, що саме супротивник виступив ініціатором нападу. У випадку їх відмови під претекстом відсутності на місці події, довести свою невинуватість мав сам убивця з двома шляхтичами, після чого звільнявся від відповідальності (I ЛС, розд. 7, арт. 16). У II ЛС, щоправда, ця норма суттєво зредагована: як мета засідки вказується лише поранення/убивство супротивника, натомість вилучено «луп», що починає строго маркувати «розбій» — злочин, який ганьбив шляхетську честь; доводити свою невинуватість — убивство в обороні у випадку нападу — мав лише винуватець смерті і тим самим звільнявся від плати головщизни.

Цілком імовірно, що умисне вбивство розглядалося як невласне для шляхтича, таке, що плямує його честь; регулювання ж помсти мало належати спільноті, а не органам правосуддя. Тож Статутами розглядаються лише варіанти смерті шляхтича у результаті бійки та випадкові. Щоправда, зустрічаємо артикул, який передбачав кару для особи, що здійснила вбивство на суді, однак йшлося не про обставини злочину, а про заходи, спрямовані на забезпечення порядку (II ЛС, розд. 4, арт. 40).

Гулевичеве пояснення *цивільних* варіантів позбавлення життя супротивника загалом збігалося з трактуванням I ЛС (1529 р.), де заподіяння ран чи вбивства під час бійки, незалежно від того, чи йшлося про особу, що її провокувала, чи тих, які ставали до бою в обороні честі/здоров'я, характеризувалися як неумисні, випадкові («забил у зваде або которою пригодою»). Винуватець мав платити головщизну — 100 кіп родині небіжчика і 100 кіп до господарського скарбу (I ЛС, розд. 7, арт. 28). Тож можна припустити, що ця правова норма взувалася на шляхетські уявлення, які продовжували існувати й після зміни самого припису. Так,

за II ЛС (1566 р.) відповідальність за наслідки бійки несла особа, що її спровокувала (розд. 11, арт. 26). Щоправда, визначити винуватця було непросто, тож артикул переважно присвячений процедурам пошуків/обрання того, хто «первей почал бити и за оным початком тая ся звада стала». У спірних ситуаціях, де обидві сторони, що отримали поранення, хотіли присягою доводити свою невинуватість, питання — кому присягати — вирішувалося через жеребкування. У визначенні винуватця важила також величина втрат: якщо з одного боку був убитий, а з іншого — тільки поранені, то право присягати на доведення своєї кривди і невинуватості (а чи вини супротивника) отримували представники сторони, що потерпіла більшою мірою. Якщо вина була доведена, то за вбивство передбачалася виплата *головщизни* (100 кіп грошів) і ув'язнення на рік і шість тижнів (II ЛС, розд. 11, арк. 26–27). У II ЛС взагалі оминається проблема відповідальності за вбивство в обороні.

Сумнівність судових процедур, що мали виявити винуватця, допущення в них значної долі випадковості, а також закоріненість у шляхетській культурі практики відстоювання шаблею за будь-яку ціну свого домінування чи честі⁶⁷ — все це призводило до досить м'якого варіанту правового покарання за вбивство під час бійки — грошової компенсації, що інколи поєднувалася з досить коротким, радше дисциплінарним, терміном ув'язнення на замку. Штрафні санкції та «сидіння на замку» різної тривалості призначалися також за завдані в бійці рани і образу дією — ляпас, виривання бороди чи побиття кием (розд. 11, арт. 13 — «О звадах шляхецких»).

Суттєві зміни щодо правового трактування вбивства та покарання за нього фіксуються у III ЛС (1588 р.). За його приписами дії ініціатора бійки, під час якої відбувалося вбивство, мали каратися, окрім виплати *головщизни*, смертною карою (розд. 11, арк. 10)⁶⁸. У низці артикулів також деталізувалися поняття поранення і вбивства в обороні чи випадково та встановлювалися процедури на доведення неумисності скоєного (розд. 11, арт. 20–25). Відповідальність за такі вбивства обмежувалася виплатою 100 кіп *головщизни* без додаткових санкцій. Важливою вида-

⁶⁷ Провокування до бійки через образливі слова, що шкодили честі, за правовим приписом не розглядалися як доказ вини, до уваги бралися лише дії — хто перший вдався до застосування сили, однак за шляхетськими уявленнями, де честь важила понад життя, образа сприймалася поважно, а одразу стати в обороні честі вважалося припустимим варіантом для її відновлення.

⁶⁸ У III ЛС злочин набуває характеру суспільного зла, а кара за нього, відповідно, спрямована не лише на відшкодування втрат потерпілих, а й має застрахати інших. Декларується принцип — «око за око, зуб на зуб, чтобы и другимъ не повадно было так делать», тобто держава виступає месником за злочин. Див.: Демченко Г. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях... С. 173, 183–186.

ється поява спеціальних артикулів, де з'являється поняття умисного вбивства і поранення — «зрадливым потаемным обычаем»: вночі або вдень без бійки, з засідки, вогнепальною або й іншою зброєю, мовчки без попередження, неочікувано, скажімо, під час сну або й на будь-якому зібранні. Тобто йшлося про той варіант убивства, який Дем'ян Гулевич називав «кримінальним». Такі злочини каралися ганебною карою — четвертуванням чи посадженням на палю, втратою честі та подвійною сплатою *головицзни*, а заподіяння ран — відтинанням голови і грошовими виплатами (розд. 11, аркт. 17). Кара четвертування передбачалася і за вбивство незвиклою для бою зброєю — ножем, кинджалом тощо, за поранення ж на такий спосіб винуватцеві загрожувало відтинання руки (розд. 11, арт. 16). Також за навмисне жорстоке ушкодження різних частин тіла («обычаем окрутенства»), крім штрафних санкцій, вводилися аналогічні ушкодження для винуватця, наслідуючи тим, як зауважувалося, «права божого» (розд. 11, арт. 27).

Суворість покарань, що зростає від статуту до статуту (у III ЛС кількість правопорушень, за які передбачена була смертна кара, збільшилася до 100 порівняно з шістдесятьма у II ЛС⁶⁹), засвідчує як намагання через правове регулювання обмежити насильство, так і відсутність реальної сили у центральній владі для дисциплінування шляхетського загалу. Зокрема, про це свідчить вкрай нечасте застосування «жахливих» кар навіть у випадках тяжких злочинів, адже милосердя було не лише християнською настановою, до якої активно апелювали у різних ситуаціях, але й складало підставову шляхетську чесноту, дотримання якої у резонансних випадках додавало доброї слави. Варто також нагадати, що за умовами Люблінської унії (1569 р.) чинним правовим кодексом для Волинського воєводства (а також Київського і Брацлавського) визнавався лише II ЛС. Зміни до нього могли вноситися за ініціативи шляхти цих теренів, а також затверджуватися сеймом у вигляді *конституцій*. III ЛС, натомість, був прийнятий шляхтою Великого князівства Литовського і формально поширювалася лише на його територію.

Тож загалом класифікація і оцінка вбивств, представлена Дем'яном Гулевичем, відображала реальне ставлення до них шляхетської спільноти. Застосування правових приписів наштовхувалася на низку труднощів, адже до збройного протистояння часто доходило тоді, коли по обидва боки накопичувалося достатньо образ. Так що визначитися з ініціатором/

⁶⁹ Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у приватних поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 1999. Т. 3. С. 48.

жертвою було вкрай тяжко. Ще більше проблем має історик: зазвичай, за межами джерел — причини загострення протистояння, позиції сторін, а часто і сам перебіг конфлікту. Цьому є багато причин. У скаргах увага зосереджувалася на порушенні кривдником Божих заповідей та людських прав і звичаїв, однак про реальні причини такої поведінки говорилося загальниками або й взагалі оминалося мовчанкою. Справи, де у підсумку могло йтися про смертну кару і/чи позбавлення честі шляхтича, розглядалися переважно на сеймі, тож функції судів першої інстанції зводилися до фіксації зізнань свідків з обох сторін, що передавалися сторонам для пред'явлення на процесі. Ян Копистенський, позвавши Богуша Зайця водночас до сеймового і гродського суду, так пояснював функції кожної з судових інстанцій у кримінальних справах про вбивство: «О непристойное забитье тые вины на позваного ся стегают, наперед учтивость, о которую сеймъ узнает чинит⁷⁰, другая — вежа, о которое узнает трибуналь чинит, третяя — вины за голову и шкоды, за тымъ то кгород судить». Тож, як зауважував позивач, якщо на гроді через шкрутинію буде зрозуміло, що винуватцеві може йтися лише про шкоди, то й на «на сейме о непристойное забитье, одкуль походить вина инфамией, [...] ани на трибунале о веже отповедати не будет повинна»⁷¹.

Більшість справ про вбивство переносилися на розгляд сеймового суду, обмежуючись лише виведенням шкрутинії на гроді. Про подальший перебіг справи вдається довідатися у тому випадку, якщо сторона, на чю користь був ухвалений декрет, подавала його до гроду для виконання, або в разі спротиву винуватця задовольнити інтереси скривдженого. Початкові ж скарги на насильство, що фіксувалися в актових книгах, як зауважувалося, конструювалися кожною зі сторін на свою користь і практично не надаються для відтворення події, зокрема — для визначення, хто з них був кривдником, а хто — постраждалим. Цілком імовірно, що й самі сучасники не були того певні, адже насильство поміж сторонами у конфлікті було звичним і загалом толерувалося. Однак воно зазвичай не переходило за прийнятні способи тиску на супротивника, відтак — не мало на меті його фізичне знищення, тож убивство у більшості випадків було результатом необережності, побічним, але не бажаним наслідком ворожості. Проілюструю це на тих прикладах з Луцьких гродських і земських книг 90-х років XVI ст., де в центрі фігурує убивство шляхтича.

⁷⁰ Тут озвучується поняття про умисне вбивство як таке, що плямує шляхетську честь, відповідно, і карою за нього була інфамія (позбавлення честі), яку міг присудити сеймовий суд за участі короля чи делегованих ним осіб, сенаторів та інших поважних осіб. Трибуналові, за твердженням Яна Копистенського, належала прерогатива публічного покарання — ув'язнення у вежі, а гродському судові — відшкодування втрат потерпілого.

⁷¹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 326–328 зв.

Убивства «кавамъ цивилемъ»

Епізоди шляхетського повсякдення, де вбивство, найімовірніше, відбувалося у сутичці поміж супротивниками, не було плановане і мало своєю причиною значну долю випадковості, були типовими для Волині. Зазвичай сторонам вдавалося досягти певного компромісу без втягування у зтяжну ескалацію ворожості, чому сприяли родичі і приятелі з обох сторін. Попри посилення відповідальності за злочини, що фіксується сеймовими конституціями і Ш ЛС, шляхта воліла залагоджувати такі ситуації без зайвого кровопролиття. Анджей Фрич-Моджевський, який виступав за смертну кару як покарання за вбивство, що, на його думку, мало б сприяти зменшенню насильства у спільноті, зауважував активний спротив шляхти таким дисциплінарним заходам. І не тому, що вона не хотіла обмеження сваволі, а, як стверджував автор, мотивувала це інтересами Речі Посполитої, адже втрата однієї особи тягла за собою ще одне життя⁷².

До таких випадків можна віднести смерть кн. Андрія Курцевича-Буремського, про яку існують суперечливі свідчення. 7 січня 1592 р. до луцьких гродських книг була вписана скарга від імені самого князя на Лаврина Дривинського і Яна Гарабурду. В ній оповідалося про пригоду, що трапилася зі скаржником у маєтку Дривинського Пашево. Зі слів князя, він був запрошений господарем на гостину, де на той час перебував незнайомий йому Ян Гарабурда⁷³. Однак, коли князь пізно увечері зібрався в дорогу і сів на коня, Гарабурда за змовою з господарем дому вистрілив йому в спину з півгаку, а потому слуги і піддані зловмисників тяжко побили його кийми і чеканами⁷⁴. Версію постраждалого з його ж слів підтвердив возний Захаріяш Сташевський, який 8 січня їздив до маєтку Лаврина Дривинського Пашева, де весь той час перебував Буремський⁷⁵.

⁷² Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore. Piotrków Trybunalski, 2003. S. 105–106. Сам автор гостро виступав за введення смертної кари і такий аргумент наводив як негативний.

⁷³ Ян Гарабурда і Лаврин Дривинський були двоюрідними братами по своїх матерях: мати Дривинського — Тетяна Олександрівна Кгетолтовна була рідною сестрою Михайлової Гарабурдиної Доменітри Олександрівни Кгетолтовни (Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 16–18).

⁷⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 154 зв.–155 зв.

⁷⁵ Там само. Арк. 178–179. Втім, немає жодної певності, що в основу свідчень возного була покладена скарга самого постраждалого, а не оповідь зацікавлених осіб. Адже у таких випадках возний рідко бував випадковою особою. Свідчення йому, зазвичай, готувала сторона, що його запрошувала, які й подавалися у письмовому вигляді до гроду.

Того ж таки 8 січня пашівський урядник Станіслав Стахорський від імені свого пана подав зворотну скаргу⁷⁶, де йшлося про те, що за відсутності самого Дривинського князь Курцевич з багатьма слугами і помічниками напав на його дім («з ручницями, с польгаками, з луками и з ыншою розмаитою бронью, войне належачою, обычаємъ неприятельскимъ, без вшелякого данья з стороны его милости пана моего причины, умыслне, не давши жадного знаку неприязни, мощно, кгвальтомъ»). Нападники влаштували стрілянину, розташувались біля вікон і дверей, чим налякали вагітну дружину господаря та її гостей, серед яких були Ян Гарабурда та Матвій Рогозинський з дружиною⁷⁷. Як сповіщав слуга Дривинського, можливо, саме під час перехресної стрілянини був поранений від рук своїх же приятелів Андрій Буремський: «...не ведати от кого, а снат яко ночи темное от своих же власных з ручницы пострелен есть». Про нічну пригоду, за правовими приписами, було оповіщено «околичним» сусідам, а також Стахорський просив про надання йому возного, який і засвідчив би сліди нападу.

Цього ж дня було вписане й визнання возних, які були 6 січня на справі Лаврина Дривинського у Пашеві, бачили сліди стрілянини ззовні, а також питали у князя, з якої причин він поранений. Кн. Буремський відповів: «Постреленье тое сталосе мне за даньемъ властнымъ причины моее, будучи пьянымъ, сам есть того шукал, што, дей, все нещастью своему причитаю»⁷⁸.

Врешті, 8 січня було також заявлено про смерть князя від поранення. Пізніше сторони, Ян Гарабурда (Лаврин Дривинський як обвинувачений під час процесу не фігуруватиме) і зведені брати Андрія Курцевича Хрінницькі, вивели шкрутинію⁷⁹, а також обмінялися порціями насильницьких актів⁸⁰. Власне, на цьому й завершується задокументоване про-

⁷⁶ Там само. Арк. 172–173.

⁷⁷ На доживотному записі Лаврина Дривинського дружині — Овдоті Данилівні з Рогозенських — свідком виступав Матвій Рогозенський (ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 11. арк. 469 зв.–473 зв.).

⁷⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 173 зв.–174, 6.01.

⁷⁹ Про вручення позовів, якими сторони позивалися навзаєм, а також виклик свідків матір'ю небіжчика до суду для слухання шкрутинії див.: Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 222 зв.–223, 25.01; арк. 235 зв.–236 6.02; арк. 358 зв.–359, 22.03 (від імені матері небіжчика були позвані, найімовірніше як свідки — Григорій і Кіндрат Смиковські, Адам Прусиновський, Миколай і Василь Хрінницькі, Петро і Стефан Русиновичі-Берестецькі, Андрій Петрович Загоровський, Станіслав, Іван та Ігнат Билецькі, кн. Юрій Масальський, Іван і Адам Букоємські, Тит, Киндин і Федір Хом'яки-Смордовські, Ярош Кгесинський, Ян Кгесинський, Богдан і Іван Кнегининські, Кіндрат Хорошко); Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 53 зв.–54 зв, арк. 64–66.

⁸⁰ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 53 зв.–54 зв.; скарга була повторена 15 червня — арк. 71–71 зв., 74–75, визнання возного про оглядання господи Гарабурди, вчинених

тистояння сторін з приводу вбивства кн. Андрія Курцевича-Буремського, тож довідатися про реальний перебіг подій не вдається. Цілком можливо, що кн. Курцевич був на гостині в домі Дривинського, де під час застілля відбулася сутичка поміж присутніми. Подальше розгортання конфлікту своїм наслідком мало поранення, а потому і смерть Курцевича. Однак, як зауважував пашівський урядник, його пана Лаврина Дривинського на момент конфлікту вдома не було, тож варіант із запрошенням князя міг бути вигадкою зацікавлених осіб. Важливо, що ще до обміну скаргами в гроді, 6 січня, возні з руки Лаврина Дривинського засвідчили наявність слідів стрілянини у маєтку Пашеві, вчиненої нападниками ззовні. За їх словами, Курцевич на питання про причину поранення відповів: «Тое постреленье тое сталосе мне за даньемъ властнымъ причины моее; будучи пьянымъ, сам естъ того шукал, што, дей, все нещастью своему причитаю»⁸¹. За те, що свідчення возних відповідали дійсності — кілька непрямих свідчень: у протестації на гроді, поданій від імені небіжчика на винуватців його поранення, не вказується особа, через яку заява була внесена, хоч така інформація обов'язково фіксувалася; у тестаменті князя Курцевича не названі імена призвідників поранення, а лише є посилання на протестацію: «В невинности моеи от небачных людей, неприятель моих, на которыхъ есми на уряде кгородском луцкомъ оповедалъ и меновите их имени описалъ, с полгака пострелень»⁸²; пригода не приховувалася звинуваченими особами, урядник оповістив про неї сусідів, а поранений до самої смерті перебував у маєтку свого недоброзичливця, куди вільно приїздили треті особи. Отже, схоже, що обвинувачення спочатку Лаврина Дривинського, а потім його гостя і родича Яна Гарабурди ґрунтувалося на домислах родичів князя Курцевича, якими могли рухати найрізноманітніші інтенції⁸³.

В основі судового процесу між Миколаєм Рембеським і Григорієм Сахновичем теж лежав подібний випадок. 17 лютого 1599 р. у луцькому гродському суді розпочався процес за скаргою Григорія Сахновича про вбивство його брата Даніеля Миколаєм Рембеським. У позові повідомлялося, що 20 жовтня 1598 р. обвинувачений з багатьма помічниками

шкод і поранення слуг та брата — арк. 78 зв.–80 зв., 16.06; аналогічна скарга також — арк. 107 зв.–108, 21.06; скарга протилежної сторони — арк. 62–63.

⁸¹ Там само. Спр. 40, арк. 173 зв.–174.

⁸² Там само. Арк. 35.

⁸³ Ширше про цю історію та про подальший перебіг подій, пов'язаний з суперечками можливих спадкоємців з приводу нерухомості небіжчика — братів Хрінницьких з удовою Маретою Лашівною, її другим чоловіком, Слятковським, та призначеними королем опікунами — див.: *Старченко Н.* Боротьба за спадок князя Андрія Курцевича-Буремського (1592–1596) // *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя.* Львів, 2012. С. 370–395.

підійшов під дім скаржника, «окрик и стрелянье з ручниц» учинив і викликав господаря на поєдинок. Тож Сахнович, будучи на той час хворий, послав свого брата довідатися про те, що відбувається. Даніель, «ничого ся злого ни от кого не сподеваючи», вийшов за ворота, а Рембеський, «не маючи з ним жадное розмовы, непристойне а праве окрутне, стреливши до него с полгаку в бокъ правый», тяжко його поранив, від чого Даніель невдовзі помер. Обставини були викладені скаржником перед возним, який засвідчив їх у гродській канцелярії, а також вчинив «поволання», на підтвердження чого обвинувачем були подані до суду відповідні виписи з актових книг. Утім, далі процес змінив свій характер і вже Рембеський перебрав на себе роль обвинувача. Він скаржився на Сахновича про образу, яку той завдав йому, звинувативши в убивстві брата. У позові оповідалося, що саме Даніель, перестриваючи Рембеського, «словы шкарадными и ущипливыми соромотил и вызывал» на поєдинок, а потому під час судових засідань вчинив йому «одповедь» і «найшов» на його господу. Під час цієї сутички, яку Сахнович сам спровокував, він і отримав поранення.

Справді, 19 жовтня Миколай Рембеський вніс до земських книг скаргу на Данила Сахновича, який за змовою з банітом Михайлом Гутором-Рогачовським, зібравши великий *оршак* людей, завдавав йому образи та кривдив слуг: «околько разовъ находилъ и в потканью словы ущипливыми и шкарадными, доброй славе и уроженью шляхетному шкодливыми, лжилъ, соромотилъ и слугъ, подкавши, билъ и за ними уганялъ». А у перший день засідань земського суду того ж таки 19 жовтня побив його слугу, заявивши, що те ж очікує й пана, а також викликав Рембеського на поєдинок та стріляв з півгаку до господи скаржника: «Умыслне перед господу пришедши, возницу моего Маेतя киими окрутне збилъ и тежъ самого мене такъже бити мель, и тому жъ возницы поведити казаль. А не маючи на томъ досыть, словы шкарадными выволываючи и вызываючи, лаель и соромотилъ и с полгаковъ до господы стрелаль»⁸⁴.

Того ж таки дня Григорій Сахнович заявив про напад на його дім Миколая Рембеського і поранення брата Данила, від чого той і помер⁸⁵.

На тривалість ворожнечі між сторонами вказує позивання Миколаєм Рембеським до суду Данила Сахновича на ті ж земські роки про підтримання оскарженням контактів з банітом Михайлом Гутором-Рогачовським (за що теж було передбачене покарання *виволаанням*), а також

⁸⁴ ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 879–880. Аналогічна скарга до земської була внесена Рембеським через Петра Гутора-Рогачовського 21 жовтня 1598 р. до луцького городу. Див.: Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 458–458 зв.

⁸⁵ Там само. Арк. 463 зв.

погрози позивачеві⁸⁶. В основі конфлікту, схоже, лежали суперечки між Михайлом Рогачовським та подружжям Рембеських — Миколаєм і його дружиною Федорою Василівною з Рогачовських — про частину маєтку Рогачова, яка належала Федорі як отчичці, однак перебувала в руках у Михайла, який усіляко бойкотував декрети луцького земського суду і трибуналу про повернення нерухомості спадкоємці⁸⁷.

Судді, вислухавши аргументи сторін, наказали Миколаєві Рембеському разом з двома приятелями присягнути, що Даніель був убитий ним випадково в обороні дому, після чого виплатити Сахновичеві «головщизну» за брата. Декрет був виконаний, а Рембеський назавжди звільнений від обвинувачень⁸⁸. Тож, як бачимо, за звичною схемою обвинувач наголошував на підступності вбивства, тобто без оголошення про ворожі стосунки, а обвинувачений — на випадковості події, відсутності наміру вбити та попередніх провокацій з боку небіжчика.

Наступні дві історії — класичні приклади кримінального вбивства, як його проартикулював у нашому випадку речник шляхетського загалу Дем'ян Гулевич. Вони чи не єдині серед записів луцького гроду упродовж 90-х рр., які закінчилися вбивством ворога у відповідь на попередню його розправу над супротивником. Тобто йшлося про відкриту помсту, спрямовану на фізичне знищення опонента.

Миколай Боговитин-Шумбарський — Ян Ближинський: довга історія після помсти

23 жовтня 1600 р. Миколай Боговитин-Шумбарський скаржився на Яна Ближинського, Богуша Гораїна, Івана Ісайковського, Марка Стогнева та на помічників їх Яна, Андрія і Левка Ясениницьких, які 22 жовтня уночі на ринку в Луцьку, вискочивши з господи, «заступ добровільної дороги вчинили», стріляли з рушниць у нього і його кровного родича, гродського суддю Івана Красенського. Як результат, був тяжко поранений Красенський, а також слуги — Криштоф Хибовський, Матіяш Билинський та Андрій Медведський. За словами скаржника, нападу передувало його розлучення з дружиною, дочкою Яна Ближинського, яке розглядалося перед єпископом і луцькою капітулою того ж дня⁸⁹.

Втім, ситуація виглядала не такою простою, як постає зі скарги Боговитина. Возні, що 23 жовтня оглядали місце події, засвідчили смерть Яна Ближинського, тіло якого було прострелене наскрізь і порубане,

⁸⁶ Там само. Арк. 459.

⁸⁷ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 163–166 зв., 166 зв.–169, 169–169 зв.

⁸⁸ Там само. Спр. 55, арк. 279–282.

⁸⁹ Там само. Спр. 61, арк. 91 зв.–92 зв.

поранення його слуг, а також знаки «наистя на господу» — посічені і постріляні ворота і вікна, вибиті двері світлиці господи, де мешкав убитий. Везучи тіло до церкви, возний Матис Славокгурський вчинив поволання про вбивство Ближинського і поранення його слуг від рук Миколая Боговита і Івана Красенського⁹⁰.

28 жовтня обвинувачений у нападі Миколаєм Боговитином Богуш Гораїн подав через слугу до гроду зустрічну скаргу про неправдиве обвинувачення у нападі на ринку і завданні шкод. Він свідчив, що, перебуваючи у господі зі своїм зятем Іваном Ісайковським, уночі почув стрільбу і крики; їм дали знати, що то Миколай Боговитин і Іван Красенський добиваються до господи. Тож вони як люди мирні втекли до іншого дому, де й переховувалися у той час, коли Боговитин з помічниками, «по всему мисту колко годин ходечи, з великою зграєю до господь добываль, шукаючи где бы могъ мене найти, забит и замордоват». Врешті, Гораїн знайшов прихисток у домі кн. Януша Збараського в Яровиці, де перебував на момент скарги, бо, за його словами, по дорогах чигають шпигуни Боговита, маючи намір його піймати і вбити⁹¹.

Того ж дня до гроду подав протестацію також Ян Ясениницький від себе й іменем своїх братів Андрія і Левка на Миколая Боговита, який перед тим скаржився на них про те, що вони разом з Яном Ближинським, Богушем Гораїном, Іваном Ісайковським, Марком Стогнєвим заступили дорогу Боговиту і Івану Красенському зі слугами. Насправді ж Яна на час пригоди не було у Луцьку, куди він приїхав лише в полудень 23 жовтня, а його брати взагалі перебували на Поділлі, де купували коней, і до цього часу звідтіля не повернулися⁹².

Обидві протестації збіглися (можливо, не випадково) з заявою Андрія Красенського про смерть його брата, гродського судді Івана Красенського, від ран, завданих йому в ніч з 22 на 23 жовтня згаданими вище особами, що засвідчив і возний⁹³.

Через місяць 27 листопада возний Матис Славокгурський визнав, що того дня був на справі Яна Нашевського, стрийського підстарости, який як приятель і швагер небіжчика Яна Ближинського скаржився на Миколая Боговита і небіжчика Івана Красенського про вбивство родича. За свідченням Нашевського, Боговитин позвав «до розводу» свою дружину до луцького владика на недільний день 22 жовтня, а потому вночі з неділі на понеділок напав з Іваном Красенським і слугами на господу, де квар-

⁹⁰ Там само. Арк. 93 зв.–94.

⁹¹ Там само. Арк. 94–95.

⁹² Там само. Арк. 95–95 зв.

⁹³ Там само. Арк. 95 зв.

тирував його тесть, «жадной имь неприяни, яко се шляхтичови коронному полскому годило, перед тым не ознаймившы», ворота вибили, Ближинського з рушниць застрелили і, коли той упав, посікли лежачого, поранили його слуг з рушниць і луків, забрали речі своїх жертв⁹⁴.

2 серпня 1601 р. відбулася подія, яка зняла можливість судового розгляду смерті Яна Ближинського з Миколаєм Боговитином як відповідачем. За версією нащадків останнього, Олександр Ближинський, син убитого, Павло Лосятинський і кн. Семен Лико як *принципали* (тобто головні відповідачі), разом з помічниками Криштофом Мочульським, Миколаєм Сташковським, Дем'яном Лобосом, Яном Жабокрицьким, Яном Зарембою, Миколаєм Пешинським, Іваном Радичем, Миколаєм Шимковичем, Іваном Силичем, Мартинон Хмелевським, Петром Політанським, «ламаючи покой посполитый а безпеченство судов, правом описаное и обварованое, упатривши час способный, кгда небожчикъ Миколай Боговитин, покоем посполитым, часом и местцем судов убезпечоный, на возе посполу зъ швакгром своим, урожоным Тихоном Шашкевичом, до замку кременецкого до судов для справ своих ехаль, (...) учинили есте были заступъ умыслный, месце и час способный себе упатривши, оного зо всих сторон оскочивши, не давши перед тым, яко ся людемъ рыцарским годило, жадное отповеди, окрутне и нелитостиве забили есте и замордовали, албо рачеи все тило небожчиковское частью стрелбою, частью ручными бронями в штуки розсекли и оного зо всего облупили и обнажили». Очевидно, що за існування певних маркерів — умисл, про що свідчить напад із засідки без оголошення про ворожі дії, нівечення і оголення тіла — це вбивство однозначно мусить бути кваліфіковане як помста. Навіть якщо опис був підігнаний під уявлення про подію, важливо, що вона трактувалася сучасниками саме на такий спосіб. Невипадкова й участь у нападі Олександра Ближинського, сина вбитого, який на той момент щойно досяг повноліття (або, за озвученою у суді версією, був неповнолітнім)⁹⁵. А що могло йтися саме про відповідну риторичку, засвідчує визнання возного від 7 серпня про оглядання тіла Миколая Боговитина. Він зафіксував рани на тілі небіжчика й інші

⁹⁴ Там само. Арк. 200–201.

⁹⁵ На неповноліття Олександра під час убивства посилятимуться як на виправдальну обставину, хоч одразу по смерті батька він у кількох актах постає як особа, що володіє усією повнотою прав. Зокрема, він від себе та від імені неповнолітніх братів і сестер як їхній опікун позиває князів Михайла і Юрія Вишневецьких про відібрання маєтків Лопушної і Пахинки, які за життя батька, князівського слуги, перебували у його володінні (ймовірно як надання від пана під умовою служби) (ЦДІАУК. Ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 54–55). Своєю чергою, князі скаржилися на неправове захоплення і тримання Олександром тих же маєтків. Можливо, що Олександр на момент описаних подій щойно досяг віку повноліття, однак за життя батька перебував у його опіці.

ушкодження, а також зауважив, що родичі убитого поки що не мають інформації про осіб, винних у його смерті, тож і назвати імен не можуть⁹⁶.

Далі вже опікуни дітей Миколая Боговитина від їхнього імені позивали до кременецького земського суду учасників нападу про слухання шкрутинії і виведення своєї. Цікаво, що Боговитин уклав тестамент одразу по вбивстві Яна Ближинського — 31 жовтня 1600, призначивши опікунами для всіх своїх дітей — Маруші і Раїни, дочок від першого шлюбу з Євою Павловичевою, та для доньки Олександри, народженої з Ганною Ближинською — своїх швагрів Шимона, Прокопа і Григорія Павловичів, віддаливши при цьому кривних:

«...все иншие близкие повинные кровные мое, которые бы ся зъ якое колвек причины, такъ прирочно, яко и записаного права, розумели мети якие належности, такъ от опеки, яко и шафунку маетности моее вшелякое отдаляючи и оттинаючи»⁹⁷.

На засідання 23 лютого 1602 р. частина позваних не стала, частина, ставши, через адвоката вимагала справу відкласти, оскаржуючи невідповідність опікунів⁹⁸, а коли суд не взяв до уваги аргументів, апелювала до Трибуналу; Петро Політанський встиг на той час померти, а процес за участю Олександра Ближинського і Павла Лосятинського був перенесений через хворобу обвинувачених. На наступному засіданні 18 серпня того ж року Лосятинський уже як позивач опікунів дітей Боговитина з приводу неправдивого обвинувачення вивів свою шкрутинію, якою доводив непричетність до вбивства. Однак більшості обвинувачених було заборонено виведення шкрутинії через нестання на перших *роках*.

Перші позови на найближчий сейм фіксуються 19 червня 1602 р.⁹⁹, далі маємо визнання возних про вручення позовів п'ятнадцятьом обвинуваченим на сеймовий суд від 17 березня 1607, а також прохання, занесене до сеймової інструкції волинської шляхти від 8 серпня 1607 р., про королівський суд у цій справі. Однак до процесу на цих сеймах, схоже, справа не дійшла. Перші сеймові декрети датуються 9 лютим 1609 р.; на той час старші дочки Миколая Боговитина вже були заміжні — Маруша за Михайлом Хрінницьким, а Раїна за Костянтином Ярмолинським. Частина оскаржених, зокрема, Дем'ян Лобос і Ян Жабокрицький, поміч-

⁹⁶ Там само. Ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 281 зв.–282 зв.

⁹⁷ Там само. Ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 111–113 зв.

⁹⁸ За правовими приписами, першочергове право до опіки мали родичі «по мечу», тобто по чоловічій лінії, а лише потому — «до куделі», якими й були Павловичі. Але ці норми вступали в силу лише тоді, коли батько за життя не залишав певних розпоряджень, однак Боговитин призначив тестаментом опікунів, тож претензії позивачів були необґрунтовані.

⁹⁹ ЦДДАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 134–135.

ники ініціаторів убивства, твердили, що виявилися на місці події випадково — йшли зі своїми приятелями, не знаючи про їхні наміри:

«...до забийства и смерти небожчика Миколая Боговитина-Шумбарского, ани до жадное звады albo кривды и зачекки причины не дала, ани о жадном злом учинку або злой мысли принцыпалы тых не ведала и овшем, яко с товаришами зъшедшися, не ведаючи, где они шли и где их зъ собою зятягали».

Декретом їм було наказано разом з шістьма свідками присягнути на найближчих земських роках по шести тижнях від ухвалення сеймового вироку (тобто на троїцьких засіданнях) у тому, що «о потаємной зраде и змове або о прошлой и тот час упережающей кривде mezi поведовой стороною а принцыпалми, в позве меноваными, до которых он в тот час прилучил былъ, ничего не ведалъ, и яко жадною помочю до того злого учинку и смерти небожчика Миколая Боговитина не был и ни в чом противко учтивои славе своеи не выступилъ». Від присяги ці особи, найочевидніше, ухилилися, бо повторно про ту ж таки кару йшлося і в сеймовому декреті від 9 березня 1613 р.¹⁰⁰ Інша частина учасників убивства до суду не стали і були скарані на баніцію і відчуження честі, а саме — Павло Лосятинський, Миколай Шимкович, Матис Хмелецький, Іван Силич, Мартин Заремба, Миколай Піщинський, Миколай Сташковський. Втім, схоже, що ніхто з них не постраждав. Олександр Ближинський твердив, що на момент убивства був неповнолітній і участі в убивстві не брав, тож по присязі разом з шістьма свідками його увільнили від оскаржень¹⁰¹.

Паралельно у земському суді в 1513 р., а потому за апеляцією на Трибуналі розглядалася та ж таки справа за цивільним позовом про відшкодування втрат спадкоємців Боговитина у розмірі 10 тис. золотих¹⁰². Вона була ускладнена конфліктами поміж сестрами Марушею і Раїною Боговитинівнами; так, Костянтинова Ярмолинська твердила, що усю справу з 1606 р. перебрала на себе сестра з чоловіком. Тож, схоже, справи про вбивство Яна Ближинського — Миколая Боговитина перейшли в площину матеріальних суперечок поміж учасниками процесу та взаємних

¹⁰⁰ Там само. Арк. 57–59 зв.

¹⁰¹ Насправді існує кілька актів, де Олександр по смерті батька виступає як повнолітній, зокрема, він від себе та від імені неповнолітніх братів і сестре як їхній опікун позиває князів Михайла і Юрія Вишневецьких про відібрання маєтків Лопушної і Пахинки, які за життя батька, князівського слуги, перебували у його володінні (ймовірно як надання від пана під умовою служби) (Ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 54–55). Цілком можливо, що Олександр шойно досяг віку повноліття, однак за життя батька перебував у його опіці.

¹⁰² ЦДІАУК. Ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 250 зв.–252 зв.

обвинувачень нащадків Миколая Боговитина-Шумбарського, *зависли* на Трибуналі і були спущені на гальма.

Поміж тим у процес у листопаді 1616 р. втрутився молодший син Яна Ближинського Юрко, який досяг повноліття і заявив претензії до дочок Миколая Боговитина з приводу вбивства його батька у Луцьку в 1599 р. Ця подія, за словами скаржника, залишилася без належної уваги, бо його брат Олександр був звинувачений в убивстві («через тые вси лита въ обвиненью от васъ невинномъ якобы о забитье помененого Миколая Боговитина-Шумбарского, отца вашего, тое sprawy не попираль»), а він на той час не досяг повноліття. Як відомо з подальших матеріалів, на судових засіданнях озвучувалася така версія убивства: Миколай Боговитин з помічниками в кілька десятків осіб 22 жовтня напав на господу, де мешкав Ян Ближинський, узяв двері штурмом, пострілом з рушниць забив Яна, а потім «тело самъ рукою своею палашомъ рубальъ»; окрім того, забрав усі речі, що на той час були при вбитому. Однак Юрій, попри оскарження кримінального характеру, що було частиною тексту позову і, відповідно, читалося перед присутніми на процесі, відклав справу про вбивство батька на майбутнє («зоставивъши волное чиненъе о забитье отца своего»), позиваючи при цьому доньок Боговитина лише про відшкодування вартості речей: «толко о побране речеи и о шкоды, которых собе на тисечу копъ кгрошеи литовъских ошачовал». Тож луцький земський суд ухвалив декрет, за яким спадкоємиці Боговитина мали «відприсягтися», тобто, через присягу підтвердити відсутність тих речей у себе. Відповідачки з судовим рішенням не погодилися і апелювали до Трибуналу, який, втім, підтвердив 17 серпня 1620 р. попередній декрет земського суду. Тож на трьохкоролівських роках у 1521 р. Раїна Костянтинова Ярмолинська та Олександра Миколаєва Будзієвська¹⁰³ мали присягнути. На засідання з'явилася лише Олександра, Раїна ж повідомила про хворобу, через що і не змогла прибути до суду. Попри тривалі судові баталії і, відповідно, немалі кошти, які були необхідні як для провадження справи у Кременці, так і для поїздки на Трибунал, Юрій звільнив відповідачку від присяги. Остаточо у справі крапка була поставлена на роках 9 липня 1622 р., де позивач вчинив аналогічно і щодо Раїни Ярмолинської; судді ж, своєю чергою, беручи до уваги такий перебіг процесу, назавжди увільнили відповідачок від претензій Ближинського¹⁰⁴.

На позір дії Ближинського позбавлені сенсу — процес тягнувся шість років, що вимагало вкладання немалих коштів, та завершився нульовим

¹⁰³ У 1616 р. Олександра, племінниця Юрія, була ще незаміжня. Серед позваних Юрієм Ближинським відсутня Маруша Михайлова Харлинська.

¹⁰⁴ ЦДДАУК. Ф. 22, оп. 12, спр. 32, арк. 200–202.

результатом, який загалом неважко було передбачити. Між тим, якщо розглядати судовий процес як продовження протистояння між супротивниками з використанням риторичних засобів, то кроки позивача постають цілком вмотивованими — у відповідь на звинувачення Юрієвого брата Олександра Ближинського у вбивстві Миколая Боговита симетрично було заявлено про відповідальність Боговита за вбивство Яна Ближинського, яка падала на спадкоємців убивці¹⁰⁵; на позов сестер Боговита івен про відшкодування втрат сестер Боговита івен Ближинський відповів своїм. Натомість звільнення від присяги контрагентів було своєрідною заявою про готовність припинення багаторічного процесу, що, схоже, й поставило крапку у протистоянні родин, принаймні, у судовому просторі.

Гулевичі vs. Семашки

Специфічного характеру конфліктові шляхетського соціуму надавала патронально-клієнтарна система, де протистояння лідерів окремих груп неминуcho втягувало до ворожечі велику кількість наближених до них осіб, тим самим розгалужуючи конфлікт на низку насильницьких актів. Неписана вимога опіки з боку сильнішого партнера над контрагентом, що свою вірність демонстрував готовністю до послуг, теж часто провокувала до розв'язання/ескалації конфлікту, адже захищати честь своїх клієнтів чи слуг було обов'язком доброго пана. Цілком імовірно, що зауважене збільшення вбивств у Луцькому повіті упродовж 90-х років було пов'язане з посиленням боротьби за владу між представниками еліти регіону. Саме конкуренція поміж ними могла провокувати затятість протистояння та інколи призводила до цілеспрямованих актів помсти, направлених на фізичне знищення супротивника, адже відповідальність та залагодження наслідків у таких випадках брав на себе патрон. Конфронтація поміж осередками призводила до консолідації членів усередині окремих груп та поляризації міжгрупових інтересів. На перший план виходила солідарність клану, а не консенсус у межах соціуму, що зазвичай тримався на тісному переплетенні інтересів і різнорідності зв'язків поміж членами конкуруючих груп.

Як приклад можна навести безпрецедентну бійню у 1599 р. між групами, очолюваними Маркіяном Семашком та Дем'яном Романовичем

¹⁰⁵ Про пов'язаність цих процесів свідчить лист середнього сина небіжчика Яна Ближинського, теж Яна, яким він заявляє про готовність доходити головицни по убитому батьку з молодшим братом Юрієм, а також «прав'не ратовать» старшого брата Олександра у справі про вбивство Миколая Боговита. Лист датований 10 травня 1610 р. (Ф. 22, оп. 1, спр. 32, арк. 68 зв.–70).

Гулевичем, де число жертв йшло на десятки. Схоже, що в основі протистояння були претензії окремих представників роду Гулевичів на місце посеред еліти регіону, що не могло не супроводжуватися конкурентною боротьбою інших гравців за владу. Достатньо високе становище серед волинської шляхти належало володимирському війському Василеві, який в 90-х роках інвестував свій капітал у кар'єру сина Андрія, чому мусив сприяти і шлюб останнього у 1593 р. з Раїною Семашківною, дочкою луцького старости Олександра Семашка¹⁰⁶. Однак чи не найпомітніше місце у цей час обіймає Дем'ян Гулевич. Він тричі обирався депутатом до Трибуналу (у 1589¹⁰⁷, 1594¹⁰⁸, 1598¹⁰⁹ рр.); Василь і Андрій Гулевичі — по одному разу (відповідно — у 1590¹¹⁰ і 1593¹¹¹ роках). Послом на сейм від Волинського воєводства, за неповними даними, Василь Гулевич їздив шість разів (у 1569, 1572, 1575, 1576, 1582, 1585 роках), Андрій — двічі (у 1593 і 1595 роках), Дем'ян — п'ять (у 1575, 1582, 1585, 1597, 1598 роках)¹¹². У 1591 р. Дем'ян Гулевич був поборцем Волинського воєводства¹¹³, а у 1598 р. його призначили на сеймі одним із трьох ревізорів для перевірки ведення гродських луцьких книг¹¹⁴. Після ухвалення Берестейської унії Дем'ян, що до середини 90-х рр. часто виявлявся серед недоброзичливців кн. Костянтина Острозького, найбільшого і найвпливовішого волинського магната, міцно пов'язує своє публічне життя з його політичними планами. Як аріанин, Дем'ян був вигідною особою у складанні ситуативної спілки православних і протестантів на захист своїх інтересів у часи посилення контрреформаційних настроїв католицької Церкви. Тож він був обраний за ініціативи Острозького світським маршалком на православному соборі в Бересті у жовтні 1596¹¹⁵. На сеймі у лютому–березні 1597 р. як волинський посол звернувся до членів сенату, озвучуючи вимоги православних, а також у справі дотримання і зміцнення умов Варшавської конфедерації 1573 р. (про свободу віровизнання). У своїй промові Гулевич звинуватив короля у толеруванні пере-

¹⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 413 зв.–416: віновий запис датується 28.04.1593 р.

¹⁰⁷ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 22, 11.09.1589 р.

¹⁰⁸ AGAD. AZ, 240, k. 5.

¹⁰⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 53, 1598 р.

¹¹⁰ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 492 зв.–493 зв.

¹¹¹ Там само. Спр. 26, 1593 р.

¹¹² Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. Warszawa, 2006. S. 411–413.

¹¹³ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 40, арк. 104 зв.

¹¹⁴ Там само. Спр. 53, оп. 1, арк. 279 зв.–280 зв.

¹¹⁵ Kempa T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007. S. 110.

слідувань прав старожитної грецької церкви. У відповідь йому зауважили, що він не є православним, а також канцлер Замоїський нагадав про участь Дем'янового сина у повстанні Наливайка¹¹⁶.

Про претензії Дем'яна на особливий статус свідчать тексти двох його протестацій, вчинених у відповідь на звинувачення у кримінальних правопорушеннях: одне — про розбійний напад на володимирського і острозького владика Мелетія Хребтовича-Богуринського 1592 р., де Гулевич говорить про себе як про шляхтича «цнотливого» від скаржника¹¹⁷; друге — про вбивство Яна Несвицького, особи, чие становище, за словами Дем'яна, жодним чином не могло дорівнятися його власному — у «старожитности дому моего, в зацности заволяня, заслугах в Речи Посполитое, знаємости у его королевское милости, пана нашего, и всего сенату коронного»¹¹⁸.

Показовим є і конфлікт Дем'яна Гулевича з підляським воєводою кн. Янушем Заславським у 1598 р., представлений у книгах взаємними протестаціями сторін, де яскраво звучить роздратування князя зухвалою поведінкою нерівної йому особи¹¹⁹. Князь звинуватив Гулевича у поданні на нього й інших достойних осіб скарги і позиванні до суду від імені Філіпа Бокія-Печифостського: «легкомыслне, ущипливе и непристоине, руцившись на учтливое мое, написавши рукою своею власною протестацію криминальную»¹²⁰. Ще виразніше невідповідність позицій конфліктуючих сторін зауважена у скарзі слуги князя Заславського на Бокія, який скористався допомогою Гулевича як радника і адвоката:

«...пропомънявши повинности чоловіка учтливого, але узявши перед себе якуюс злую раду од людей, чти одсужоных, злых и незбожных, хотечи умыслне ясневелможного пана его милости княжати Януша Жаславського, воєводу подляского, старосту житомирского, и вельможного Ивана Чаплича-Шпановського, кашталяна киевського, зацных людей великих роду панского, [...] невинне и овшемъ потварне обелжить важилсе»¹²¹.

На жаль, боротьбу за владу і ознаки її перерозподілу вкрай тяжко зафіксувати, особливо коли йдеться про джерела переважно судового

¹¹⁶ Ibidem. S. 122–123.

¹¹⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 407.

¹¹⁸ Там само. Спр. 55, арк. 472–472 зв.

¹¹⁹ Стосунки кн. Януша Заславського і Дем'яном Гулевичем не були однозначними. Так, 16 лютого 1595 р. на гроді було визнано передачу від кн. Януша Заславського і його дружини кн. Олександри Сангушківни Дем'янові за позику у 4 тис. 60 золотих маєтки в Луцькому повіті — Серники (двір, фільварок і присілки), села Тростянку, Княгинін, Сопотовичі, Дідовичі, Руду і Своз (Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 104 зв.–105 зв.).

¹²⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 625 зв.

¹²¹ Там само. Спр. 50, арк. 668–668 зв.

характеру, як і відстежити чітку належність до певної фракції осіб, що не були служебниками, тобто чий стосунок до очільника тієї чи тієї групи не був усталеним, а чи визначити скільки-небудь певні контури цієї групи. Однак конфлікт оприявнює те, що до часу приховується. Тож спробую, відштовхуючись від кульмінаційного епізоду цієї історії, виділити кілька попередніх, де фігурували представники роду Гулевичів як головні дійові особи або ж люди з їхнього оточення. Щоправда, можлива міграція від групи до групи окремих персонажів вносить елемент гіпотетичності до подібних конструкцій, однак в історичних побудовах він неунікний.

Почнемо від кульмінаційного моменту. 12 червня до луцького гроду була внесена скарга Василем Гулевичем, володимирським війським, і Михайлом Янушевичем Гулевичем про напад на дорозі під Луцьком 11 червня на Дем'яна Гулевича (Василевого племінника і Михайлового двоюрідного брата), а також на його родичів, приятелів і слуг, здійснений Маркіяном Семашком зі слугами, приятелями та жовнірами роти Яна Тарновського (брата дружини Маркіяна), що дислокувалися у Луцьку. Серед нападників фігурували кн. Юрій Чорторійський, Політан Слуцький-Чеконський, Степан і Петро Солоневські, Сасин і Василь Петровичі Несвецькі, Гнівош, Фарисан і Матвій Кошки, а також слуги Василя Хрінницького та міщани, всього нібито понад п'ятисот осіб. Скаржники просили про возного, який мав з ними, як офіційний свідок, оглянути місце події. Тож серед вбитих вдалося віднайти Олександра і Михайла Гулевичів, відповідно сина та рідного брата Дем'яна, волинського хорунжича Івана Гулевича, Кіндрата Смиковського, Захаріяша Гуляльницького, Павла Вишинського, Дем'янового слугу Томаша Грибовського та багатьох інших дрібних шляхтичів, найімовіріше слуг названих осіб; трохи згодом виявили у болоті тіло Кіндрата Хорошка-Кнегининського і остеронь від інших під Луцьком — Дем'яна Гулевича. Всього нарахували 25 осіб загиблих, серед них — принаймні семеро осілих на Волині шляхтичів, інші ж жертви були слугами поважніших із них.

Як засвідчив возний, тіла жертв були понівечені, порубані на шматки, прострелені з вогнепальної зброї та луків, обличчя спотворені, у багатьох — перерізане горло, а також з убитих був знятий одяг: «всих труповъ толко самых нагих, якъ мати народила, полуплених, без жадное маестности, же и платка на жадномъ не было». Опис сповнений ретельно зафіксованими деталями на підтвердження завданих жертвам ран і знущань над тілами, що свідчить про їх реальність, а не використання кліше задля поглиблення вини оскаржених.

За свідченням вцілілого учасника трагедії, слуги Кіндрата Смиковського, Дем'ян Гулевич їхав з Лаврова до Грушівної повз Луцьк з наміром наступного дня рушити на Трибунал як обраний від Волині депутат, що перед тим ненадовго приїздив додому у справах. Його

супроводжували родичі і приятелі, бо від минулого сейму через небезпеку від жовнірів він побоювався за своє життя. Однак Дем'янові зі своїм почтом не вдалося проскочити повз Луцьк непоміченими — на дорозі «звиклій», що вела до Забороля, біля села Омеляники на греблі їх перестріли жовніри, до яких упродовж всієї бійки постійно надходило підкріплення. Як зауважили свідки, омеляницький піп і боярин пана Бокія, «могло ся то почати о нешпорной години, а коньчилося на сонъцы захода»¹²², тобто бійка тривала дві-три години. Зазвичай «нешпорна година» пов'язувалася з початком вечірньої служби, про що сповіщалося дзвонами.

На рочках, що розпочалися 17 червня, Василь та Михайло Гулевичі звинуватили як основних призвідників (*принципалів*) убивства Маркіяна Семашка, Політана Слуцького, Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок, Петра і Степана Солоневських, Сасина і Василя Петровичів Несвецьких, а також жовнірів роти Яна Тарновського. Всього ж нападників, як зауважувалося у скарзі, було не менше 500 осіб. Також Гулевичі повідомили про причетність, за чутками, до цієї події кн. Юрія Чорторийського, який при Маркіянові Семашку на той час був зі своїми слугами. Тож скоригований опис подій виглядав так: ті особи, «вышпиговавши» Дем'яна Гулевича з приятелями, відправили великий загін у сто осіб під керівництвом Політана Слуцького, Кошок та інших для перехоплення супротивників на омеляницькій греблі. Потім до них приєднався Маркіян Семашко з Несвецькими, Солоневськими, жовнірами та слугами, всього більше 400 осіб, які оточили загін Гулевича і «великимъ кгвалтомъ и утискомъ, неотповедне, непристойне, тиранске, без жадного милосердья и боязни Божеи, всихъ преречоныхъ особъ, шляхтичовъ зацне урожоных, [...] одныхъ з ручъниц, а другихъ ручными бронями окрутне нелитостиве позабияли, помордовали и з живыхъ мертвыхъ починили». Тіла загиблих нападників порубали на малі шматки, познімали з них вбрання і «голые тила, яко матька уродила, паствечися над ними», позатоптували в болоті¹²³; речі позабирали. Дем'яна Гулевича полонили і відвезли до Луцька, там його «розбоиницко ночным обычаем самого руками своими били, секли, кололи, голову, руки, тело у штуки порубали и на смерть забили и замордовали»¹²⁴, а потім, оголивши тіло, викинули за містом.

Скаржники також оповідали, що багато свідків цієї події й осіб, наближених до загиблого Дем'яна, «перед страхомъ и погрозками оныхъ неприятелей нашихъ одны вже з Луцка розбегли, другие тутъ ледво живо ходимъ». Трохи пізніше буди подані скарги від родин інших загиблих, в

¹²² Там само. Спр. 55, арк. 500–503 зв. (текст реляції возного).

¹²³ Там само. Арк. 594.

¹²⁴ Там само. Спр. 55, арк. 675–678.

результаті яких викристалізувалося коло осіб, проти яких далі мав провадитися судовий процес. До попередньо названих додався Остафій Малинський та Сасин Русин, а також вказувалося, що за тими подіями стояв Миколай Семашко. Скарги містили всі традиційні елементи подібних текстів: *нападники «з оружемъ рознымъ, воине належачимъ, з бубны, з струбами яко неприятеле крижа светого, непристойне, нецнотливе, тиранский на нас ударили», «згордивши всимъ тымъ, што шляхтичу цнотливому приналежить заховать»*¹²⁵.

Утім, з протилежного боку теж не обійшлося без жертв, найвагомішою серед яких був Маркіян Семашко, на якого Гулевичі вказали як на очільника нападу. 18 вересня він був похований у коблинському костелі, а з ним і 11 його слуг, загиблих 11 червня. Під час поховальної церемонії возний вчинив *поволання* на осіб, винних у їхній загибелі, а саме — Дем'яна, Михайла, Івана і Олександра Гулевичів як принципалів, Кіндрата Смиковського, Кіндрата і Петра Хорошків, Яна Рогалю, Яна Матчинського, швагрів і помічників Дем'янович, Яна Грибовського, «которого Павелъ Вышиньский, арматою добре опатривши, пану Дем'яну Гулевичу на помочъ прислалъ»¹²⁶. Власне, серед названих осіб зацілилися лише Петро Хорошко і Ян Рогалья, всі інші, як пам'ятаємо, загинули під час нападу. Але скарга з протилежного боку дуже показова, адже нападники задіяли звичний ресурс для описування історій убивства, намагаючись звести її до випадкової бійки, що виникла на дорозі під час зустрічі ворогуючих сторін. Ширше ця версія представлена у протестації, вчиненій Миколаєм Семашком на земських роках 12 червня 1599 р., практично водночас зі скаргою Гулевичів на гроді. В ній оповідалося, що Маркіян Семашко, їдучи з земських років до свого приятеля Івана Красенського до маєтку Забороля, біля омеляницької греблі наткнувся на загін приблизно у двісті осіб, очолюваний Дем'яном Гулевичем: «...з немалымъ оръшакомъ людей на возехъ, обычаємъ военнымъ, стрелбою огнистою осажоныхъ, з гаковницами, з шмикговницами, мушкетами, польгаками, ручьницами, луками, такъже и з людми езными на конехъ, яко до потребы, и гайдуками пешими, за греблею омеленицкою, через которую ездять до Забороля, осажоныхъ и зашанцованыхъ». Як тільки Маркіян зі своїм оточенням в'їхав на греблю, вони без попередження відкрили по них стрілянину. У протестації наголошувалося на давній ворожості і злomu умислі Дем'яна Гулевича щодо Маркіяна, свого сусіда по маєтку Лавров і родича, якому він «кривды и деспекты чиниль». А також згадувався факт убивства Гулевичем рукодайного слуги Семашка Яна Несвецького («наехавши на дом его вноцы, в штуки окуртне

¹²⁵ Там само. Арк. 665 зв.–667.

¹²⁶ Там само. Арк. 816–816 зв.

розсекаль и на смерть забил»). Звернімо увагу на звичний риторичний прийом — наголошення на розчленуванні тіла Несвецького, чого, як свідчили дружина і найближчі родичі небіжчика у своїх скаргах, не було. Далі скаржник оповідав, що Дем'ян вистежив Маркіяна «черезь шпегі», «сконтъ ся тежъ значить таковий злий умысль его», адже Семашко їхав з Луцька не додому, а до свого приятеля¹²⁷.

15 грудня Михайло і Юрій Гулевичі на гродських рочках скаржилися на Миколая Семашка і Остафія Малинського про одповідь, погрози мститися «вшелякимъ кгвалтомъ, такъ огнемъ, яко и бронью», а також на Фарисана і Матвія Кошок, які з гайдуками Семашка «пофалки чинят и на здорове наше оотповедають, а снатъ тутъ нас в замку облегли, хотечи нас позабияти». Також скаржники заявили, спираючись на чутки, які кружляли містом, що у випадку насильства над ними вони покладають відповідальність за це на Миколая Семашка, Остафія Малинського, їхніх слуг і Кошок¹²⁸.

Погрози з боку Миколая Семашка, Остафія Малинського та Кошок (якщо справді чинилися, а не були вигадкою, як превентивний захід Гулевичів на випадок очікуваного насильства з боку супротивників), видається, були наслідком позивання їх Юрієм Дем'яновичем і Романом (сином вбитого Михайла Гулевича) на грудневе засідання гродського суду, де скаржники 9 грудня мали намір вивести шкрутинію у справі про вбивство їхніх батьків. На рочки були позвані Гнівеш¹²⁹, Фарисан і Матвій Кошки¹³⁰, Сасин Петрович і Василь Несвецькі¹³¹, Стефан і Петро Солоневські¹³², Войтех Каменський¹³³ та Політан Слуцький¹³⁴, що фігу-

¹²⁷ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 810 зв.–812. Достовірність цієї протестації сумнівна, адже вона досить тяжко узгоджується з фатальними наслідками історії для Гулевичів і їхніх приятелів. Можливість задуманої засідки на Маркіяна з боку Дем'яна погано узгоджується з іншими деталями. Єдиною прийнятною версією могло би бути випадкове зіткнення Дем'яна зі своїм недоброзичливцем Маркіяном на омеляницькій греблі, що лежала на дорозі до Забороля. Миколай Семашко у цьому разі, довідавшись про смерть брата, міг мобілізувати приятелів, що зібралися до Луцька на засідання земського суду, і помститися за його смерть. Однак за цих обставин мав би все ж бути часовий проміжок між подіями, який відсутній. Також незрозумілою деталлю за такого розгортання подій є очікування Гулевича з приятелями на тому ж місці підходу загону Миколая Семашка. Втім, якщо навіть допустити елемент випадковості в описуваних подіях, що малоімовірно, це не міняє головного — існування гострого конфлікту між двома кланами.

¹²⁸ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 824–824 зв.

¹²⁹ Там само. Арк. 960 зв.–963 зв.

¹³⁰ Там само. Арк. 1002–1005 зв.

¹³¹ Там само. Арк. 957–960 зв., 970 зв.–973 зв.

¹³² Там само. Арк. 964–967, 967–970.

¹³³ Там само. Арк. 973 зв.–976 зв.

¹³⁴ Там само. Арк. 1005 зв.–1009.

рували у справі як принципали, а також, як підбурювачі до вбивства — Миколай Семашко, Остафій Малинський та Сасин Русин¹³⁵. Оскаржені до суду не стали, тож Юрій Гулевич, присягнувши, що свідків не підкуповував, «за приволанемь через возного кожного зособна светка», через їхні свідчення доводив вину позваних¹³⁶. Далі суд, ґрунтуючись на шкрутинії, виведеній позивачами, виніс рішення у справі — оголосив оскаржених банітами, передав свій декрет для підтвердження до Трибуналу, а також наказав відшкодувати на маєтності відповідачів суму втрат потерпілих — 3 тисячі 840 золотих та платню суддям — 85 золотих¹³⁷.

Наступні рочки відбулися через значний інтервал тривалістю майже в рік уже з іншим складом суду, бо луцьке староство у вересні 1600 р. остаточно перейшло від люблінського воєводи Марка Собеського до рук Миколая Семашка, який до складу гродського суду ввів після смерті судді Івана Красенського Остафія Малинського (див. попередній епізод про вбивство Яна Ближинського)¹³⁸. Як бачимо, два важливі підозрювані у організації кривавої сутички 11 червня 1599 року зробили непогану кар'єру, зосередивши у своїх руках важелі впливу на перебіг справ на гроді. Цілком імовірно, що справу Гулевичі спробували перенести на земський суд, про що свідчать позови до Войтеха Каменського, Політана Слуцького-Чеконського, Сасина Русина, Фарисана, Гнівоша і Матвія Кошок, вручення яких возний засвідчив на гроді 13 жовтня¹³⁹, однак земські книги за цей період не збереглися. Натомість на гродських рочках, що розпочалися 2 листопада, обвинувачі помінялися місцями з оскарженими. Ті, своєю чергою, позвали Гулевичів до слухання шкрутинії, якою хотіли довести свою невинуватість, а також оскаржували попереднє рішення гродського суду про виволання на тій підставі, що не отримали позовів від позивачів — возний сфальшував свідчення про їх вручення¹⁴⁰. 13 листопада розпочалися процеси про виведення шкрутинії позивачами, хід яких загалом був подібний. Тож наведу для прикладу справу Гнівоша Кошки, який від початку твердив, що це Дем'ян заступив дорогу його панові Маркіяну Семашку, він же діяв як слуга рукодайний. Цілком імовірно, що ця версія ґрунтувалася на протестації, внесеній Миколаєм Семашком до земських книг 12 червня 1599 р.

¹³⁵ Там само. Арк. 1009–1012 зв.

¹³⁶ Там само. Арк. 954–957.

¹³⁷ Там само. Арк. 1002–1005 зв., 1009–1030 зв., 1034–1037 зв.

¹³⁸ Там само. Арк. 267–267 зв. — 11 листопада Остафій Слович-Малинський присягнув на суддівство.

¹³⁹ Там само. Спр. 61, арк. 73–73 зв.

¹⁴⁰ Там само. Арк. 163, 148 зв.–149, 226–226 зв., цілком імовірно, що возного вдалося підкупити чи вплинути на нього на якийсь інший спосіб.

Далі Кошка доводив свою непоінформованість щодо шкрутинії, яку Гулевичі виводили у грудні минулого року; натомість, він їх позвав до слухання своєї на 13 січня 1600 р., однак рочки не дійшли. Гулевичі, своєю чергою, упродовж тривалих *контроверсій* (розмов) пробували спростувати докази Кошки, однак коли суд наказав йому присягнути на підтвердження того, що він справді не знав про виведення контрагентами шкрутинії, вони несподівано звільнили його від присяги, вимагаючи при цьому перейти до слухання суті справи. Втім, зачіпка формального характеру дозволила Кошці просити про апеляцію, що суд і дозволив. На тому ж твердженні про фальшування возним факту вручення позовів оскарженим і їхньому незнанні про виведення шкрутинії трималися й процеси інших осіб, що дало їм змогу перенести справу на апеляцію, а також вивести свої шкрутинії на гроді. Зайве говорити, що такий перебіг надійно гарантував розсмоктування проблеми через її проходження різними судовими інстанціями.

Тож коротко зупинюся на учасниках бійки, а також спробую визначитися з причинами того, що сталося. Миколай та Маркіян Олександровичі Семашки були дітьми від двох шлюбів (відповідно, з Ганною Воловичівною і княжною Барбарою Порицькою) на той час покійного Олександра Семашка на Хупкові, який почав свою урядницьку кар'єру 28 липня 1566 з володимирського підкоморництва¹⁴¹. Своім подальшим просуванням був зобов'язаний участі у військових кампаніях Стефана Баторія, зокрема уряд брацлавського каштеляна отримав 9 жовтня 1581 р. під час облоги Пскова. У 1586 р. перейшов на католицизм. Вибудовував кар'єру через вірну службу коронному канцлеру і великому гетьману Яну Замойському, за протекції якого у 1590 р. отримав луцьке староство¹⁴², на яке претендував також князь Костянтин Острозький¹⁴³. Як вірний клієнт свого патрона, незрідка виступав опонентом у публічному просторі князя Острозького, з яким Замойський конкурував не лише у сфері високої політики¹⁴⁴, а й за владу в регіоні, наполегливо вибудовуючи свою сітку клієнтарних зв'язків на Волині і Брацлавщині¹⁴⁵. По смерті Олександра

¹⁴¹ Polski słownik biograficzny. 1996. T. XXXVI/4. Z. 151. S. 601-602; *Kamieński A.* Kariera rodu Siemaszków w XV–XVII wieku // *Lituano-slavica Posnaniensia Studia Historica.* 1989. III. S. 179–202.

¹⁴² Надання Олександрю Семашкові староства датоване 3.05.1590 р. (ЦДІАУК. Ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 550 зв.–551 зв.).

¹⁴³ *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // *Соціум.* Альманах соціальної історії. К., 2010. Вип. 9. С. 72–73.

¹⁴⁴ *Ibidem.*

¹⁴⁵ *Sokołowski W.* Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605. Warszawa, 1997. S. 44–52.

староство перейшло до рук Марка Собеського, однак ненадовго, щоб потому знову повернутися в родину Семашків¹⁴⁶.

Олександр залишив дітям також непоганий спадок, втілений в нерухомості, що налічувала 7 містечок і близько 73 сіл. Збирання ним маєтків може претендувати на окрему історію, що демонструє неперемінливість у засобах. Так, значну частину своєї нерухомості Семашко здобув, хитрістю і силою витиснувши з отчизни падчерку своєї дружини кн. Барбари Порицької, вдови по Яну Монтовту, Ганну Монтовтівну¹⁴⁷. Про засоби, до яких вдавався володимирський підкоморій, свідчать скарги княжни Марії з Масальських, його зведеної сестри по матері (кн. Андріївій Масальській Ганні Путятянці), про те, що Семашко більше року тримав її у себе як невілницю, не віддаючи чоловікові Костянтину Малинському, тим самим змушуючи її записати частину своєї отчизни йому в дарунок¹⁴⁸. У випадку відмови Семашко погрожував видати її заміж за свого машталіра, незважаючи на те, що вона вже була повінчана з Масальським, як вчинив попередньо з Ганною Монтовтовною¹⁴⁹.

Тож своїй дружині — Софії з Тарнова, сестрі ротмістра Яна Тарновського, Маркіян Семашко записав на своїх маєтках 42 тис. зол., які по його смерті 22 серпня 1599 р. були виплачені вдові Миколаєм Семашком за умови повернення йому родової нерухомості¹⁵⁰.

Особи, що були звинувачені у причетності до нападу на Гулевичів і їхніх приятелів, часто фігурують серед слуг і приятелів Семашків та кн. Юрія Чорторійського у різних життєвих колізіях. З Остафієм Єловичем-Малинським Семашків, зокрема, пов'язував шлюб Миколая Олександровича з Настасею Єловичівною-Малинською¹⁵¹. Остафій не раз потрапляв на сторінки гродських книг як обвинувачений у кримінальних переступах, зокрема, у справі про вбивство князів Четвертинських. Це, втім, не завадило йому в різний час обіймати уряд луцького гродського

¹⁴⁶ Вдова Олександра Семашка княжна Барбара з Порицьких зверталася до Яна Замойського з проханням передачі луцького староства до рук її сина Маркіяна (AGAD. AZ, 240, к. 9–11).

¹⁴⁷ Див., скажімо, продажний акт Ганни Монтовтовни на місто і замок Коблин, а також села, що належали до замку, мачусі Олександрівій Семашковій кн. Барбарі з Порицьких за 5 тис. кіп, де згадувалося, що заява покійного чоловіка Ганни Казимира Ледницького про те, що ті особи Ганну в ув'язненні тримали і «до записов приневолене примушали», була неправдива; акт датований 15.07.1572 р., а внесений до володимирських актових книг у червні 1574 р. Того ж дня був зроблений запис від тієї ж тій же на двір Млинів (ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 8, арк. 142–143 зв., 146–148 зв.).

¹⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 303 зв.–305.

¹⁴⁹ Архив ЮЗР. К., 1909. Ч. 8. Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. С. 249.

¹⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 207–209 зв.

¹⁵¹ Там само. Спр. 57, арк. 60–61 зв.

судді¹⁵², зокрема, і за старостування Миколая Семашка, а також закінчити життєвий шлях унійним єпископом¹⁵³. Про наближеність Сасина Русина до Олександра Семашка свідчить перебування його на уряді гродського писаря від початку Семашкового старостування у 1590 р., а з 25 вересня 1597 р. — на місці гродського судді¹⁵⁴. Водночас родинні зв'язки єднали його з Василем Гулевичем, дядьком по материнській лінії¹⁵⁵.

Олександр Семашко був одним із опікунів дітей Григорія Данилевича, луцького гродського судді — Івана, Політана, Остафія, Раїни і Ганни Слуцьких-Чеконських¹⁵⁶. Раїна вийшла заміж за Яна Несецького, який разом зі Стефаном Солоневським у конфліктах часто з'являється обіч кн. Юрія Чорторійського — серед його слуг і приятелів¹⁵⁷. Сасин Русин як свідок виступає на дільчій угоді між Політаном і Остафієм Чеконськими від 1.12.1594 р.¹⁵⁸, а також на заставі маєтку Петром Солоневським 20.06.1599 р.¹⁵⁹. Гнівош Кошка-Жоравицький називає себе служебником Маркіяна Семашка. Серед звинувачених в убивстві Михайла Коритенського, що трапилося 23 квітня 1596 р. з наслання кн. Юрія Чорторійського (за твердженням удови), перебували Януш, Яско і Фарисан Кошки¹⁶⁰. Натомість серед приятелів забитого фіксуються Михайло Гулевич і Кіндрат Хорошко, втім, також Стефан Солоневський, якого згодом побачимо на іншому боці, що демонструє як певну несталість

¹⁵² За старостування Олександра Пронського з кінця 1581 до 1588 р.

¹⁵³ Про конфлікт навколо обрання єпископом Остафія Сло-Малинського див.: *Mazur K. W stronę integracji z Koroną... S. 396; Kempa T. Wobec kontrreformacji. Protestanti i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej... Toruń, 2007. S. 243–244, 250; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. К., 2008. С. 119–122.*

¹⁵⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 2–2 зв.

¹⁵⁵ Там само. Спр. 31, арк. 714.

¹⁵⁶ Щоправда, майнові претензії Чеконських до свого опікуна вдалося полагодити лише через Трибунал: Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 434–437.

¹⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 297 зв.–299; кн. Юрій Чорторійський і Остафій Єлович-Малинський фігурують як свідки на продажному листі Остафія Бенедиктовича Солоневського маєтку Григоровичі Яну Пилитовському від 3.01.1594 р. (Там само. Спр. 41, арк. 678 зв.–681).

¹⁵⁸ Там само. Спр. 41, арк. 844–845 зв.

¹⁵⁹ Там само. Спр. 56, арк. 163 зв.–166 зв.

¹⁶⁰ Там само. Спр. 49, арк. 172–173 зв. Звернімо увагу також на тривалі конфлікти Кошок з Прокопом Хрінницьким (наприклад: Там само. Спр. 53, арк. 547 зв.–549), де Прокіп скаржитья про те, що Кошки «небезпечност вден и вночи здоровю моему чинят, также яко одень тулякъ для небезпечности зъ дому своего зъ жоною и з детками уездчати мушу»), повинним Дем'яна Гулевича, який разом з Андрієм Гулевичем від імені Настасі Патрикіївни Дем'янової Гулевичевої і Настасі Гулевичівни Кіндратової Хорошкової у червні 1599 р. оповідали на гроді про зникнення майнових документів під час убивства (Там само. Спр. 55, арк. 543–544).

груп, так і, зрештою, достатньо високу ситуативність насильства. Трохи згодом дочка Михайла Коритенського і вдова загиблого разом з ним кн. Юрія Масальського вийде заміж за Михайла Гулевича¹⁶¹.

Засобом творення клану Гулевичів значною мірою виступали кровні та шлюбні зв'язки досить розгалуженої родини. Так, Ян Роголя був одружений з Мариною, сестрою Дем'яна¹⁶², Кіндрат Хорошко — з Настасею Григорівною Гулевичівною¹⁶³, Кіндрат Смиковський — з Софією Гулевичівною¹⁶⁴. Ті ж особи, що наклали головою під Омеляниками через свою наближеність до Дем'яна Гулевича, фігурують поруч з різними представниками цього роду і в інших життєвих моментах. Так, свідками на дарчому листі від Богдана Хорошка синові Кіндрату виступають Михайло Янушович Гулевич, Кіндрат Смиковський і возний Семен Козловський¹⁶⁵.

Серед звинувачених у вбивстві Адама Букоємського 16 січня 1596 р. разом з принципалом Андрієм Гулевичем, зятем старости Олександра Семашка¹⁶⁶, згадуються Павло Вишинський, Кіндрат Смиковський, Кіндрат Хорошко та слуги Дем'яна Гулевича — Петро Гуляльницький-Горох, возний Василь Гуляльницький, возний Семен Козловський¹⁶⁷, Іван Гу-

¹⁶¹ Там само. Спр. 55, арк. 86.

¹⁶² Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 220 зв.

¹⁶³ Віновий запис від 6.02.1594 р. Кіндрата Хорошка своїй дружині Настасі Гулевичівні (сестрі Григорія, Федора та Івана Григоровичів Гулевичів, волинських хорунжичів) на маєтку Кнегинин на суму 1100 кіп за посаг у 550 кіп (Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 685 зв.–687 зв.). Кіндрат Хорошко названий слугою Дем'яна (Там само. Спр. 49, арк. 169 зв.–172).

¹⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 653–654.

¹⁶⁵ Там само. Спр. 41, арк. 571 зв.–573 зв., 3.12.1593 р.

¹⁶⁶ Близькість Андрія Гулевича до родини Семашків не конче гарантувала йому добрі стосунки з новопрیدбаними родичами. Так, у 1595 р. Семашки подали до луцького земського суду протестацію, в якій скаржилися на Андрія Гулевича про примушення дружини до запису йому всієї її вінової частини: «... яко белая голова, будучи молодою, не будучи ведома права, которое от малжонка своего мает, а без ведомости и позволения их милости пана браславского яко отца своего, также без ведомости и позволения брата своее рожоное и без ведомости инших повинных своих». Гулевич отримав посагу по дружині Раїні Олександрівні Семашковій 4 тис. золотих готівки і записав 5 тис. у подвоєному розмірі на своїх маєтках, тобто 10 тис., які вони як подружжя мали разом тримати (Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 330 зв.–331 зв.).

¹⁶⁷ У наїзді Кіндрата Хорошка на свого недоброзичливця у Луцьку брав участь також возний Семен Козловський (Ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 120 зв.–120а), який мешкав у маєтку Кнегинині, де нерухомість мав і той же Хорошко. Цілком імовірно, що Козловському було надано там кілька волок землі кимось із власників, що було необхідно для обіймання уряду возного; тим самим возний ставав слугою свого доброзичливця (Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 7 зв.).

ляльницький¹⁶⁸. Водночас скаргу на тих осіб внесли посеред інших також Остафій та Василь Єловичі-Малинські як *брати* загиблого¹⁶⁹.

Тож, як бачимо, можна говорити про певну усталеність груп, що протистояли одна одній під Омеляниками, водночас очевидно, що її не можна абсолютизувати. В різних життєвих колізіях родинні пов'язання могли взяти гору над приятельськими чи клієнтарними стосунками і навпаки.

Постійну присутність поруч з Гулевичами різних представників багаточисельного роду Гуляльницьких, дрібної і практично безземельної шляхти, чиєю спеціалізацією було вознівство, служба на гроді та у багатшої шляхти, емоційно пояснив слуга кн. Юрія Чорторійського Антон Визгерд-Заболоцький, скаржачись на Дем'яна та синів володимирського войського Михайла і Бенедикта Васильовичів Гулевичів про насильство і погрози. Тож, за його словами, ті, «до Гуляльницьких промежку нас, убогою шляхту, утиснувшись, и снат, же за часом вси Гуляльницькі от насъ, убогое шляхты, под свою моць и подъ свой росказъ подбити хотечи, праве безъ встыду и без боязни Божое», перетворили тих Гуляльницьких на своїх слуг, «которые волности своее шляхецкое постерегат не хотечи, до его милости пана Демьяна Гулевича, а другая половина — до пана Михайла Гулевича з службами своїми» подалися¹⁷⁰.

Власне, як видається, саме особливості патронально-клієнтарної системи та важливість помсти за кривди свої і родичів у шляхетській спільноті були глибинною причиною трагедії під Омеляниками. На це вказує історія «малої людини» Антона Визгерда-Заболоцького, дрібного адвоката, яку можна розглядати як побічний епізод протистояння панів поміж собою, а можна — як вкрай симптоматичний приклад. Тож як зауважував Визгерд у своїй скарзі від 14 жовтня 1597 р., він як особа, що «волности своее шляхецкое» стереже, на відміну від Гуляльницьких, служити Гулевичам відмовлявся, а вони самі і через своїх слуг на знак помсти, а також з бажання «с тое оселости и з маетности моее гуляльницькое з Гуляльницьких вытиснути и мене здоровья моего напрод позбавити», чинили йому різні кривди. На підтвердження своїх слів Визгерд посилався на вписану до гродських книг 24 квітня 1591 р. «одповідь», що її вчинив Дем'ян Гулевич йому та його швагрові:

«Передъ двема возными повету Луцкого и при слышенью велю людей, учтивыхъ шляхтичовъ, учиниль имъ отповедь и похвалку на здоровье ихъ, хотечи ихъ где кольвекъ потрапивши, самъ твою милость або черезъ слугъ и

¹⁶⁸ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 63–69.

¹⁶⁹ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 187–187 зв.

¹⁷⁰ Там само. Спр. 11, арк. 617–620.

подданных вашей милости на смерть позабыти, або ноги и руки имъ казати пообътинати, и здоровья ихъ позбавити».

Схоже, що й сам герой цитати не був ідеальним співмешканцем шляхетської спільноти, зокрема, добрим слугою свого пана кн. Юрія Чорторійського. Так, у 1593 р. Антон Визгерд оповідав на гроді, що його пан упродовж семи років не платив йому обіцяної винагороди за службу, а коли він просив князя, попередньо взявши *упоминальний* лист від земського суду і подавши його через возного, розрахуватися з ним і відпустити, той лишень відповів: «Служи собі кому хочешь, бы и королеви швецкому, а я о тебе ведат не хочу». Більш того, кн. Чорторійський особисто і через своїх слуг, залякуючи Визгерда, щоб той не позивав князя до суду, чинив йому «одповідь», а також оголосив його «збігом»¹⁷¹. Паралельно слуги кн. Чорторійського скаржилися на гроді іменем свого пана і від себе особисто, що той Визгерд «непристойне потвар на его милост и на нас вложил», звинувативши в погрозах, а насправді ні князь, ні вони «одповідей» не чинили. Ситуація зі слів слуг кн. Чорторійського виглядала таким чином: Антон ніколи не був слугою князя, натомість боярином Чорторійського був його батько, за ласкою якого він тримав від нього маєток Заболотці; тож батько як слуга не раз звертався до пана з проханням від «такъ злого противного и непослушного» сина боронити; князь же, «яко пан бачный, до жадного караня, которое он на тот час заслужовал, несквапливый будучи, лагодне и ласкаве его за то карал»; врешті, Чорторійський «за таковыми его поступками и злым захованем противко родичов им ся брыдити почал, на очи ходити не казал», тож він і поскаржився до суду на нього, придумавши історію про невіддачу платні та погрози¹⁷².

Втім ця історія не завадила йому вже у 1597 р. саме хворобою свого пана і відсутністю його на Волині пояснювати власну безборонність перед недоброзичливцями: «А княжа милост Чарторыское на Клеваню, мои млстивыи пан, [...] мене, слуги его милости, в той хоробе его милости от таковыхъ кривдъ и небезпечностях моих ратовати (не может)». Показово, що скаргу Визгерд вніс на грод від себе й від свого пана. Уклавши тестамент на випадок несподіваної смерті, Антон Заболотський призначає опікуном не лише Чорторійського як свого патрона, а й підляського воєводу кн. Януша Заславського¹⁷³. У зв'язку з цим пригадаймо гострий обмін протестаціями між ним і Дем'ном Гулевичем. Свою репліку в це протистояння вніс і Визгерд: так, він скаржився на Філіпа

¹⁷¹ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 537 зв.–538 зв.

¹⁷² Там само. Арк. 552 зв.–553 зв.

¹⁷³ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 617–620.

Бокія-Печихвостського, адвокатом якого виступав на процесі Гулевич, про погрози мститися під час того ж засідання земського суду:

«Напрод у замку, поткавъши, а потом и въ канцлярии земской луцкой пред слышенем много зацных людей злаял, зьсоромотил, а потом зараз сам там же словъне у каньцлерыи и на замку пред многими людьми и пред возным и перед двумя шляхтичами при том возном, пофалку и отповед на мене и на здоровье мое учынил, хотечи мя на каждом местцу сам черезъ себе и черезъ слуг своих и черезъ якихъ направленных особ обтят и на смерть забить».

Далі Антон заявив про свою рівність з Бокієм, а також вказав на образу свого пана, заподіяну оскарженням через образу його як слуги (sic!): «легъце себе уважаючи особу княжати его милости, пана моего милого, теж и мою шляхетскую, яком ест каждому цнотливому шляхтичу в учтивости равныи»¹⁷⁴.

Така апеляція до пана була звичним риторичним ходом, своєрідною спекуляцією, що мала на меті втягнути його до кофронтації задля демонстрації слугою перед супротивником свого символічного капіталу й отримання бажаного. Як бачимо, не лише слуги «творили» символічний капітал пана, а й пан додавав ваги «маленькій людині» в спільноті. Як приклад поєднання слуги з паном можна навести епізод, пов'язаний з образою Федором Хом'яком Льва Васильовича Лесоти, слуги кн. Богуша Корецького:

«Напоълнивъшися воли своее, словы неучътивыми на его милость князя Корецкого, пана моего, мовил: «Такъ самъ, деи, княз Корецкии, лотръ, и слугъ в себе лотровъ и злодеев ховает». На том кривду его милости пану нашому чинит и намъ слугамъ его милости»¹⁷⁵.

Про пов'язаність історії з убивством Дем'яна Гулевича та епізодів з Антоном Визгердом свідчать обставини його смерті. Так, уже після подій під Омеляником 10 грудня 1599 р. він позивав Юрія і Михайла Гулевичів про шкоди, заподіяні йому під час нападу на його господу усіх Гуляльницьких за намовою Дем'яна. Попередньо він, узявши з гроду лист, під час поховальних церемоній вимагав видачі нападників для скарання «на горло». У відповідь Гулевичі «отповедь и похвалку на пана Аньтона Визкгерда на здорове его таковую учинили, мовечи тыми словы: «Если, дей, его на розказане пана Демяна Гулевича в тот час не забито, ино мы уси Гулевичи, иле одно нас ест, его, Антона Визкгерда, забьемъ або забит слугам своим у Луцку и где колвекъ розказали есмо, и по два грошы скинувши, головсчизну за него заплачим»¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Там само. Спр. 12, арк. 687 зв.–688 зв.

¹⁷⁵ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 66 зв., 1569 р.

¹⁷⁶ Там само. Спр. 57, арк. 1050–1058.

Погрози не були риторичними — 19 травня 1600 р. Кирик і Клим Визгерди-Заболоцькі скаржилися на Гуляльницьких, які 26 квітня, змовившись, їхнього рідного брата «неодповедне, нелютостиве, округне, тиранське на смерть забили, замордовали и на штуки руки, ноги, голову порубали, из живого мертвого учинили»¹⁷⁷.

Ще промовистішою виглядає подія, що трапилася приблизно за місяць до бійні під Омеляниками, у маєтку Лаврові, де сусідами Дем'яна Гулевича були Ян Васильович і Сасин Петрович Несвецькі. Ян фігурував у протестації Миколая Семашка як рукодашний слуга загиблого під Омеляниками Маркіяна. Як часто траплялося поміж шляхтою, чії маєтки межували, це сусідство було обтяжене дрібними конфліктами, сліди яких фіксуються у гродських книгах. Так, 4 грудня 1598 р. дружина Яна Несвецького скаржилася на Дем'яна Гулевича про наслання на її чоловіка підданих у Лаврові, побиття і пограбування¹⁷⁸. Своєю чергою, 6 лютого Дем'ян Гулевич жалівся, що 17 січня в ніч з неділі на понеділок у Лаврові Ян Васильович і Сасин Петрович Несвецькі з помічниками і підданими перестріли його слугу, тяжко поранили і пограбували¹⁷⁹. А 5 березня він же прислав на уряд, оповідаючи про смерть одного з підданих, які були побиті і поранені тими ж Дем'яновими недоброзичливцями¹⁸⁰.

Дрібні конфлікти, що були звичними поміж сусідами, скінчилися досить трагічно: 26 травня 1599 р. на гроді дружина Яна Несвецького Раїна Данилевичівна з Чеконських скаржилася на Дем'яна Гулевича про вбивство свого чоловіка. За її словами, оскаржений постійно чинив кривди у маєтку Лаврові підданім її чоловіка, а також погрожував йому на різних місцях, «а то ни з жадного даня причины ему до того, толко для вытисненья выкрывженья з влостное убогое отчизны маестности его, части именья в Лаврове». Тож у ніч 14 травня він разом зі своїми слугами і гайдуками, а також зі слугами приятелів, а саме — Івана Калусовського¹⁸¹ і його сина Миколая, Станіслава¹⁸² і Остафія Вориських, Федора та Івана Гулевичів, Кіндрата Смиковського, Рокгалі¹⁸³, маючи з собою сина Олександра Гулевича, всього близько 50 осіб, потаємно під'їхали до лавровського двору Яна Несвецького. Потому, розібравши укріплення,

¹⁷⁷ Там само. Спр. 56, арк. 563–564.

¹⁷⁸ Там само. Спр. 53, арк. 589 зв.–590 зв.

¹⁷⁹ Там само. Спр. 55, арк. 139–140 зв.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 184–184 зв.

¹⁸¹ Був одружений з Настасею Романівною Гулевичівною, рідною сестрою Дем'яна (Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 223 зв.).

¹⁸² Дружина — Раїна Романівна, сестра Дем'яна (Ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 223 зв.).

¹⁸³ Був одружений з Марушею Романівною (Див.: Там само).

увірвалися у двір, оточили будівлі, вибили двері до комори, де спав Несвецький з дружиною, винесли його на вулицю і почали сікти шаблями, а вагітну дружину «на такову смерть его гледет велели», незважаючи на її прохання про милосердя. Несвецький через кілька годин, «волаючи о помсту до наивышъго, пану Богу духа отдал и с того света зшол»¹⁸⁴.

У відповідь на скаргу Янової Несвецької Дем'ян Гулевич 6 червня вніс до гроду протестацію, фрагмент якої вже цитувався, де звинуватив скаргницю, особу йому нерівну, нешляхетського стану — «смерьдовку»¹⁸⁵, в тому, що вона разом з Петровою Несвецькою і сином її Сасином, «будучи особами легкими и мало людемъ знаемыми, смели снать на мене, чоловіка почитивого, мужа доброе славы, и на сына моего Александра учинити протестацые криминальныи, славе нашей доброй шкодливые, а праве доткливые»¹⁸⁶. Тож Дем'ян Гулевич не лише був винуватцем смерті Яна Несвецького, кров якого волала до помсти, а й образив честь його дружини, відповідно, і всіх її родичів Слуцьких-Чеконських, підваживши легітимність їхнього місця в шляхетській спільноті. Ці події не могли пройти і повз увагу пана забитого, Маркіяна Семашка, адже про вбивство Несвецького як промовистого епізоду в історії ворожнечі Дем'яна з Маркіяном згадує Миколай Семашко у своїй протестації. Як видається, ці епізоди бруталного беззаконня, до якого вдавався Дем'ян Гулевич, а також його родичі, й стали поштовхом до подій 11 червня під Омеляниками.

Звичайно, можна було б припустити, що підставою конфлікту послужили гострі протиріччя в державі, характерні для другої половини 90-х, пов'язані з релігійним чинником, зокрема, Берестейською унією, козацьким питанням, боротьбою між регалістами і королівськими опонентами. Всі ці проблеми не лише поглибили протистояння поміж гравцями першого ешелону влади, якими були, скажімо, канцлер Ян Замойський та князі Острозькі, а й неминучо втягли до неї їх клієнтів та слуг. Політична боротьба велася на різних рівнях різними засобами — проблеми високої політики зазвичай вирішувалися на межі між маєтками. Так, у 1596 р. Олександр Гулевич і кн. Петро Воронецький разом з козаками Северина Наливайка кілька разів наїздили на брацлавські маєтки Олександра Семашка та завдавали йому чималих збитків. Попри видиму непри-

¹⁸⁴ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 452–452 зв.

¹⁸⁵ Твердження Гулевича про неї як про дочку «Даниля поповича съ Слуцка, который се потомъ звалъ Слуцкимъ, а ижъ за щастьемъ своимъ понялъ былъ дедичку в Чекни, про то Чеконскимъ не будучи», не були безпідставні.

¹⁸⁶ ЦДДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 472–472 зв.

четність кн. Костянтина Острозького до цих подій, його не оминули звинувачення у керівництві діями козаків¹⁸⁷.

На користь такого трактування непрямо вказує свідчення Дем'янового слуги, якому вдалося заціліти під час бійки під Омеляниками, про те, що його пан мусив оточити себе немалим почтом через небезпеку з минулого сейму від жовнірів. Про яку небезпеку і в зв'язку з чим — сказати важко. На волинському передсеймовому сеймикові у 1598 р. конфлікту вдалося уникнути, а на самому сеймі дійшло до певного полагодження стосунків кн. Костянтина Острозького з Яном Замойським¹⁸⁸. Тож поясненням може бути хіба що особистий конфлікт Дем'яна з Семашками, що мав коріння в минулому і до якого долучився швагер Маркіяна — ротмістр Ян Тарновський, чия рота квартирувала у Луцьку. Схоже, що політичне тло не так провокувало до конфліктів, як оприявнювало вже існуючі та додавало їм гостроти.

* * *

Тож, як бачимо, у спільноті, де важливим регулятором життя було змагання за честь, акти помсти, попри їх почасти декларативний характер, не завжди вдавалося утримати в рамках публічних заяв чи заподіяння майнової шкоди. Тим більше, що в основі контролю шляхетської корпорації над поведінкою своїх членів лежав не репресивний механізм (чия ефективність теж не є безсумнівною), а система гнучких конвенцій — засудження/схвалення групи, готовність шляхтича рахуватися з нею, інтенсивність тиску, розстановка сил поміж конкуруючими осередками, врешті, важила гострота конфлікту та можливість/готовність переходу до компромісу.

Поранення чи вбивства, заподіяні під час бійки із застосуванням лицарської зброї, сприймалися спільнотою як побічний продукт шляхетського способу життя. Анджей Фрич-Моджевський писав, що убивство не розглядається шляхетським загалом як злочин, бо насильство, яке призводить до людських жертв, вважається тренуванням у мистецтві війни, необхідним для воїна-лицаря. Платою за відібране життя була грошова компенсація родичам убитого та «прикрість кількатижневого ув'язнення»¹⁸⁹. Однак, як зазначав далі автор, багато вбивць після винесення декрету уникають і плати «головщици», і ув'язнення, поєднавшись із кривними вбитого. Кару несуть лише ті, хто не має ані приятелів, ані урядів, ані впливів, тобто всього того, що ми б назвали соціальним

¹⁸⁷ Там само. Спр. 49, арк. 99 зв.–100 зв., 909 зв.–910 зв.

¹⁸⁸ Kempa T. Konflikt między kanclerzem... С. 88–89.

¹⁸⁹ Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. W 6 t. Warszawa, 1954. Т. II. Mowy. S. 50.

капіталом особи. Цікаво, що Моджевський посеред важливих чинників уникнення покарання не зауважує багатства винуватців: «Вбивця за життя тримає поважні уряди, а по смерті ім'я його перебуває у повазі; [...] отримує таке місце посеред найповажніших і найшляхетніших людей, на яке міг би сподіватися, ніколи не чинячи вбивства»¹⁹⁰. Врешті, за словами Моджевського, сенатори виступають проти смертної кари за вбивство тому, що втрата однієї особи потягнула б за собою ще одне життя, що було б вкрай не вигідно Речі Посполитій¹⁹¹. Шляхетська спільнота сприймалася як цілісність, безумовна цінність, відтак, її «покой посполитий» був важливішим від втрати окремих членів.

Суспільний консенсус тримався на готовності винуватця перепросити за скоєне та на можливості скривдженого вибачити. Шанси для такого перебігу існували в тому випадку, якщо смерть можна було представити як ненавмисну, неплановану, випадкову, скажімо, під час спровокованої бійки або ж за відсутності свідків. Навіть якщо насправді нападникові йшлося про акт помсти, спрямований на фізичне знищення супротивника, у судовому просторі подію намагалися зобразити як конфлікт між контрагентами з випадковою жертвою у підсумку.

Приклади відвертої, брутальної жорстокості як відплата за кривди траплялися нечасто, зазвичай у відповідь на попереднє вбивство, яке на інший спосіб відшкодувати без урази для честі роду було неможливо. Так, у першому випадку вбивство Яна Ближинського, діти якого на той час були неповнолітні (окрім старшого з братів Олександра), мало всі шанси загубитися у судовій тяганині, до того ж було обтяжене розлученням Боговитина з дочкою Ближинського. У другому випадку Дем'ян Гулевич, хоч і зачіпав інтереси осіб з вищого ешелону влади, насправді мав усі шанси померти природною смертю у власному маєтку, адже такі конфлікти у переважній більшості долалися не через фізичне усунення опонента, а завдяки домовленостям. Для силового варіанту протистояння були слуги і клієнти, нагорі ж конкуренція зазвичай набирала вигляду риторичних баталій, принаймні на позір — через апеляцію до значущих для спільноти цінностей і намагання представити свою позицію максимально відповідною їм, натомість позицію супротивника — такою, що порушує суспільні конвенції. На представниках владної еліти, формальної і неформальної, лежали функції медіаторів, навіть якщо підставою для конфлікту ставали їхні власні інтереси, а ворожі акції провадилися руками їхніх слуг. Вони замирювали чи замирювалися, акцентуючи на важливості «покою» у спільноті, жалю за скоєним, християнської покути і

¹⁹⁰ *Ibidem*. S. 52.

¹⁹¹ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej... S. 105–106.

відпущення. Звернімо увагу на характеристику Андрієм Вільгорським свого пана, київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, як посередника на полюбовному суді: «Его милость пан киевский яко то ест пан, который завжды покой светый милует, и не толко межи нами, мнейшей кондыщией, але и межи великими станы завше его рачливе становять»¹⁹². Честь кожного учасника перемовин, інколи досить тривалих, намагалися утримати чи відновити, інколи — й примножити, що було можливе лише за визнання (хай і декларативного), рівності усіх членів шляхетської корпорації.

Дем'ян Гулевич натомість ламав засади суспільного консенсусу, який тримався і на широко вживаній у публічному і приватному просторі ідеї рівності усієї шляхти, і на повазі до чужої власності, яка обіймала не лише майно, а й «фамілію» — усе коло людей, що вважалися *своїми* і чия честь важила для пана часто не менше, аніж його власна, бо, врешті, складала її вагому частину. За цих умов полагодити конфлікт було практично неможливо; волення до помсти Яна Несвецького було почуте і вповні зреалізоване.

¹⁹² ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 44, арк. 459 зв.